

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI
TARİH EĞİTİMİ PROGRAMI

1881 - 1908 DÖNEMİNDE TRABZON SANCAĞI

İ. HAKKI DEMİRCİOĞLU

Karadeniz Teknik Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsünde

" Bilim Uzmanı (Tarih Eğitimi) "

Ünvanının Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 28.05.1996

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 29.05.1996

Tezin Danışmanı : Doç. Dr. Mesut ÇAPA

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Rahmi ÇİÇEK

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA

Enstitü Müdürü : Prof. Dr. Alaettin TANDOĞAN

Mayıs - 1996

TRABZON

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Eğitimi Programı Yüksek Lisans Programı'nda yapılmıştır.

Çalışmanın Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri olan Trabzon şehrinin, 1881-1908 yılları arasındaki tarihine ışık tutacağı kanaatindeyiz. Araştırmamızda Duyun-ı Umumiye'nin ilanını takiben Trabzon Sancağı'nın idari, mali ve eğitim yapısı incelenmeye çalışılmıştır. Bizi bu çalışmaya iten sebep ise köklü bir geçmişi olan Trabzon şehrinin tarihi ile ilgili akademik çalışmaların sayısının çok kısıtlı olmasıdır. Çalışmanın Trabzon tarihi ile ilgilenen araştırmacılara faydalı olmasını dilerim. Bu araştırmanın yapılmasında yardımlarını esirgemeyen danışmanım Sayın Doç. Dr. Mesut Çapa'ya, Yrd. Doç. Dr. Rahmi Çiçek'e, Yrd. Doç. Dr. Kemal Çiçek'e, Yrd. Doç. Dr. Alaaddin Yalçınkaya'ya, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Ali Karaca ve Yrd. Doç. Dr. Ali Akyıldız'a, Atatürk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Araştırma Görevlilerinden Selahaddin Tozlu'ya, ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki çalışmalarında yardımlarını esirgemeyen Sezgin Demircioğlu ve Şahin Doğan'a teşekkür ederim.

Mayıs 1996

İsmail Hakkı Demircioğlu

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	II
İçindekiler.....	III
Özet	VII
TablolarListesi.....	VIII
Kısaltmalar	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.İDARİYAPI.....	7
1.1. Tanzimat'tan Sonra Trabzon Sancağı'nda İdari Yapı.....	7
1.2. Trabzon Sancağı'nda İdari Yapıda Meydana GelenDeğişiklikler.....	10
1.3.Trabzon Valileri VeMerkezSancağı.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

2.EĞİTİM.....	34
2.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Osmanlı Devleti'nde Ve Trabzon'da Eğitim.....	34
2.2. II. Abdülhamit Döneminde Trabzon Sancağı'nda Eğitim.....	36
2.3.Müslümanlara YönelikEğitimKurumları.....	37
2.3.1.Medreseler.....	37
2.3.2. Sıbyan Mektepleri.....	38
2.3.3.İlkMektepler.....	40

2.3.3. İlk Mektepler.....	40
2.3.4. Rüşdiyeler.....	42
2.3.5. Mekteb-i Muallimin.....	44
2.3.6. İdadiler.....	45
2.3.6.1. Mektebi Hamidiye.....	45
2.3.6.2. Mekteb-i İdad-i Mülki.....	45
2.4. Gayrimüslimlerle İlgili Eğitim Faaliyetleri.....	49
2.4.1. Trabzon Kemerkaya Rum Koleji.....	49
2.4.2. Ermeni Okulu.....	50
2.4.3. Amerikan Okulu.....	50
2.4.4. Fransız Okulu.....	50
2.4.5. İran Okulu.....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EKONOMİ.....	52
3.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Trabzon Ekonomisi.....	52
3.2. II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Sancağında Ekonomi.....	57
3.2.1. Ticaret.....	57
3.2.2. Sanayi.....	62
3.2.2.1. Yerli Sanayi.....	62
3.2.2.2. Kuyumculuk.....	62
3.2.2.3. Bakırcılık.....	62
3.2.2.4. Marangozluk ve Kaşıkçılık.....	63
3.2.2.5. İplikçilik ve Dokumacılık.....	63
3.3. Trabzon Limanının Ticaret Hacmi.....	65
3.3.1. Limanın İthal ve İhraç Malları.....	67

3.4.Ulaşım.....	68
3.4.1. Trabzon Limanı ve İran Transit Yolu.....	68
3.4.2. Trabzon'da Doğubeyazıt'a Kadar Olan MenzilHanları.....	71
3.4.3. Limanda Faaliyet Gösteren Deniz Vasıtaları.....	74
3.5.TarımveHayvancılık.....	76
3.5.1.TarımÜrünleri.....	76
3.5.2.DiğerTarımÜrünleri.....	77
3.5.3.Fındık.....	78
3.5.4.Tütün.....	79
3.5.5.Hayvancılık.....	84
3.5.5.1.Balıkçılık.....	86
3.6.Madenler.....	87
3.6.1. Maden Suları.....	88
SONUÇ.....	90
YARARLANILANKAYNAKLAR.....	93
ÖZGEÇMİŞ.....	103

ÖZET

Bu araştırmada 1881-1908 yılları arasında Trabzon Sancağı'nın ekonomik, idari ve eğitim yapısı incelenmiştir. Trabzon, Anadolu'daki en eski yerleşim alanlarından biridir. Şehrin önemi, kurulmuş olduğu coğrafyanın askeri ve ekonomik faaliyetlere uygun olmasından ileri geliyordu. Bu münasebetle Trabzon, her devirde yoğun askeri mücadelelere sahne olmuştu. Bu mücadelelerde 14. yüzyıldan itibaren Türkler de yer almışlar ve şehir 1461 yılında Türklerin eline geçmiştir.

15. Yüzyıldan itibaren Karadeniz Bölgesi'ndeki Türk hakimiyeti ile beraber bölgenin sosyo-ekonomik yapısı değişmeye başladı. Karadeniz'in bir Türk gölü haline gelmesi bölgede cereyan eden uluslararası ticaretin zayıflamasına neden oldu. Bu gelişme, bölgenin en canlı ticaret merkezi olan Trabzon ekonomisini olumsuz yönde etkiledi.

Fethi takiben Osmanlı Devleti'nin önde gelen vilayetleri arasında Trabzon, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nı takiben uluslararası ticarete kendinden sözettirmeye başladı. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Trabzon Limanı, İran transit mallarının taşındığı en önemli liman oldu bu durum Trabzon ticaretini olumlu yönde etkiledi. Ticaretin canlanmasına paralel olarak yabancı sermaye desteğindeki yerli Hristiyanlar, şehir ticaretinde etkin bir şekilde rol oynamaya başlamışlardı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Trabzon üzerinde yapılan İran transit ticareti, hayli azalmaya başladı bunun sebebi ise, Rusya'nın yapmış olduğu yeni yolların bu ticaret için çok daha elverişli olmasıydı. 20. Yüzyılın başında Trabzon Limanı, uluslararası ticaretten ziyade Anadolu'ya yönelik ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir liman durumundaydı.

Trabzon, 20. yüzyılın başında eski ekonomik önemini kaybetmesine rağmen sosyo-ekonomik ve kültürel alanda Osmanlı Devleti'nin önde gelen vilayetleri arasındaydı.

SUMMARY

The purpose of this study is to examine the economic, educational and administrative structure of the province (sancak) of Trabzon between 1881 and 1908. Trabzon is one of the most ancient settlements, and an important city in Anatolia owing in particular to its geographical position suitable for economic and military activities. It has therefore fostered many rivalries between various states throughout the history. As of the fourteenth century, the Turks also came into the scene, and consequently captured the city in 1461.

The social and economic structure of the city of Trabzon have, however, changed considerably following the incorporation of the Black Sea region into the Ottoman realm. When the Black Sea was turned into an "Ottoman lake", the volume of international trade declined significantly. As a result of this, the economy of the city of Trabzon, which was the most active trade centre of the region, was also badly effected.

This misfortune of the Trabzon province appears to have changed with the signing of the Küçük Kaynarca treaty between the Ottoman state and Russian Empire in 1774, when it had once again become an important commercial center. Especially from the first half of the nineteenth century onward, the port of Trabzon turned out to be the most important port of Iranian transit trade. This situation had a positive effect on the commercial activities of Trabzon. With the development of the international trade and the capital support of the foreigners, the native Christians of the province appear to have involved more and played an important role in the economic activities.

Nevertheless, the transit trade between Trabzon and Iran had begun to deteriorate again in the second half of the century. The main reason for this seems to be opening of new and more suitable roads and railways in Russia. As a consequence, at the beginning of the twentieth century Trabzon was no longer an important port for international trade, but continued to serve in the transportation of the goods into and out of Anatolia.

TABLÖLÄR LİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Tablo Adı</u>	<u>Sayfa No</u>
Tablo 1	1881 Yılında Trabzon Merkez Kazada Bulunan Medreseler	38
Tablo 2	1898 Yılında Merkez Kazada Bulunan Sıbyan Mektepleri	39
Tablo 3	19. Yüzyılın Sonunda ve 20. Yüzyılda Trabzon Sancağında Geçici Pazar Yerleri	59
Tablo 4	Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt Arasındaki Menzil Hanları ile Bu Hanlar Arasındaki Mesafeyi Gösteren Tablo	72
Tablo 5	19. Yüzyılın Sonunda Trabzon'da Bulunan Vapur Acentaları	74
Tablo 6	1912 Yılında Trabzon'da Bulunan Vapur Acentaları ve Sahipleri	75
Tablo 7	1319 Yılında Trabzon Vilayetinde Tütün Üretimi ile İlgili Bazı Bilgileri Gösteren Tablo	83
Tablo 8	1902-1906 Yılları Arasında Trabzon Vilayetinde Bulunan Maden ve Taş Ocaklarının Gelirleri	87
Tablo 9	20. Yüzyılın Başında Trabzon Merkez Sancağında Bulunan Madenler ve Bulundukları Yerler	88
Tablo 10	1902-1906 Yılları Arasında Trabzon Vilayetinde Çıkartılan Bazı Madenlerin Üretim Oranları ile Bu Madenlerden Elde Edilen Gelirler	89

KISALTMALAR

B.A.O.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Y.T.S.H.M.E.	: Yıldız Tasnifi Sedaret Hususi Maruzat Evrakı
T.T.S.R.M.E.	: Yıldız Tasnifi Sedaret Resmi Maruzat Evrakı
Y.T.M.M.E.	: Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.E.E.	: Yıldız Esas Evrakı
S.D.A.O.	: Salname-i Devlet-i Ali Osman
T.V.S.	: Trabzon Vilayet Salnamesi
T.Y.	: Tarih Yok

GİRİŞ

Trabzon, Anadolu'da bulunan eski yerleşim alanlarından biridir. Şehirde ilk yerleşimlerin ne zaman yapıldığı konusunda elimizde kesin bilgiler mevcut değildir. Bölgede yapılan yüzey araştırmalarında prehistorik döneme ait kaya altı sığınağı ve mağara şeklinde bazı yerleşim alanları tespit edilmiştir. Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan bu araştırmalarda Trabzon şehri dahilinde 31 sun'i ve 3 tabii mağara bulunmuştur (Kökten, 1952, s. 204).

Tarih öncesi çağlarda iskâna uğrayan şehir, farklı dönemlerde değişik toplulukların hakimiyeti altına girdi. Türklerin bölgeyle ilgilenmeye başlamaları Büyük Selçuklular zamanına rastlamaktadır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde şehir, Türklerin eline geçtiyse de, kısa bir süre sonra Türklerin hakimiyetinden çıkmıştır. Anadolu Selçukluları döneminde şehir Selçuklular tarafından tamamen kuşatıldı. 1194'ten itibaren Samsun'un bir kısmı Selçukluların eline geçince, Trabzon'un İstanbul ile olan ilişkileri sekteye uğradı (Tekindağ, 1974, s. 453).

1204'te İstanbul'un Latinler tarafından alınması üzerine Trabzon'a gelen Komnenos ailesinden Aleksios kendisini imparator ilan etti. Böylece Trabzon ve çevresinde yeni bir devlet kurulmuş oldu (Bıjškyan, 1969, s. 1). Bu devletin kurulmasını takip eden dönemde de Trabzon üzerindeki Türk baskısı, yoğun biçimde devam etti. Sultan I. Alâeddin Keykûbâd döneminde denizden ve karadan sevk edilen kuvvetlerle Trabzon kuşatılmış ancak bu kuşatmadan bir netice alınamamıştır. 1230 yılında Celalettin Harzemşah'ı Yassı Çimen'de mağlup eden Alâettin Keykubâd Trabzon üzerine başarısız bir sefer düzenledi.

14. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Anadolu'da Moğol baskısının azalması üzerine, Trabzon Türkmen akınlarına uğradı; dağlardaki stratejik yerler Türkmenlerin eline geçti. Türkmenlerden Bayram Bey 1322 yılında Trabzon'a karşı harekete geçtiyse de başarılı olamadı. 1320'li yılları takip eden dönemde bölgedeki Türkmen baskıları artarak devam etti. 1346 yılında Erzurum-Bayburt çevresinde yerleşen Türkmenlerden bir grup Ünye'yi alarak Trabzon sınırlarına kadar ilerledi. Yine 1348'de Erzincan ve Bayburt'da bulunan emirler akınlarına devam ettiler. İmparator III. Aleksios (1349-1390), Trabzon üzerindeki Türkmen baskısını kaldırmak amacıyla siyasi evlenmelere başvurdu. İmparator bu amaçla kızkardeşini Akkoyunlu Türkmenleri'nin liderine verdi, kendi dört kızını da Türkmen beyleriyle evlendirdi. Ayrıca Akkoyunlular'la siyasi ve askeri ilişkileri kuvvetlendirdi. 15. yüzyılda Trabzon batıdan Giresun'a kadar Türklerin eline geçmişti.

1461 yılında Trabzon, Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet tarafından kuşatıldı. Aynı yıl şehir, Osmanlılar tarafından fethedildi. Osmanlı ve Bizans kaynaklarında Trabzon'un fethi ile ilgili ay ve gün kayıtlarına rastlanmamaktadır. Aşıkpaşaoğlu ve Tursun Bey ay ve gün bildirmeden Trabzon'un fethinin Sinop ve Koyulhisar'ın fethi ile aynı seferde olduğunu (H. 865/M. 1461) kaydederler. Konuyla ilgili Osmanlı kaynakları mevcut ise de bu tarih diğer olaylarla çakıştığı için doğru değildir. Bizans tarihçilerinden Ducas, şehrin 1461'de fethedildiğini kaydeder (Bilgin, 1991, s. 55-56).

Trabzon'un fethiyle İmparator David Komnen ve yakın akrabaları taşınabilir değerli eşyalarıyla beraber İstanbul'a gönderildi. Bu durum, şehirde Osmanlı toplumunun tesisi yolunda ilk adım olarak düşünülebilir.

Aşıkpaşaoğlu Trabzon'un fethini anlatırken "El-Hasıl Trabzon'u aldılar. O ki padişaha layıktır onu padişaha getirdiler. Tekfurunu, beylerini ve daha nice yarar adamlarını gemilere koydular, İstanbul'a getirdiler" ifadelerini kullanmaktadır (Bilgin, 1991, s. 53).

Sultan, şehirde bir kaç gün kalarak Trabzon'da gerekli askeri ve idari düzenlemeleri yaptı. Donanma komutanlarından Kasım Bey'i Trabzon'a yönetici yaptı ve şehirden ayrıldı.

Trabzon'un fethini takiben Osmanlılar bölgeyi Türkleştirmek amacıyla iskan siyasetini uygulamışlardır. Bölgeden çıkartılan bir kısım ahalinin yerine Anadolu'nun muhtelif yerlerinden ve Balkanlar'dan önemli oranda müslüman unsur getirildi. Bu insanların geldiği başlıca Balkan şehirleri şunlardır: Bosna, Kosova, Üsküp, Kalkandelen, Morno, Sofya, Belgrad, Manastır, Niğbolu, Filibe ve Avlonya. Özellikle Bosnalılar ve Arnavutlar bölgeye sürülen ikinci unsurlardı (Bilgin, 1991, s. 54).

Fetih'den sonra, bölgeye getirilen bir diğer önemli Türk grubu da Çepnilerdir. I.Selim devrine ait (1575-1516) bir tapu tahrir defterinde Çepniler'in yoğun olarak Karadeniz Bölgesi'nde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Çepniler'in yaşadığı başlıca bölge, Trabzon-Torul ve Vakfıkebir arasındaki sahaydı. Çepni yöresinde Özgür, Kaya-Dibi, Çandarlı, Dikmeci, Emürlü, Derelü, gibi büyük çoğunluğu Türk adı taşıyan köyler bulunmaktaydı. Burada yaşayan Çepniler toprağa bağlı bir yaşam sürmekteydiler (Sümer, 1980, s. 331-332).

Trabzon'un idari, askeri ve ekonomik olarak Osmanlı Devleti içinde kendisini kabul ettirmesinin başlangıcı olarak Şehzade Selim'in buraya Sancak Beyi olarak atanması gösterilmektedir (Gökbilgin, 1962, s. 293-337). Fethi takip eden dönemde dışardan getirilen Türk unsurlarla Türkleştirilmeye çalışılan Trabzon'un nüfusu gün geçtikçe artmıştır. 1520 yılına gelindiğinde şehrin öneminden dolayı şehirde yeniden tahrir yaptıran Kanuni Sultan Süleyman, Batum Sancağını da Trabzon'a ekleyerek Trabzon Eyaletini kurdurmuştu. Bu tarihten sonra Trabzon, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar siyasi, kültürel ve ekonomik olarak Anadolu'nun en önemli merkezlerinden biri oldu.

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Trabzon'da da karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bölgede devlet otoritesinin zayıflamasına paralel olarak isyanlar çıkmış ve Trabzon halkı büyük sıkıntılar yaşamıştır. Bu dönemde Trabzon'da çıkan en büyük isyanlar Tuzcuoğlu isyanı

(Aktepe, 1952, s. 21-52) ile Şatiroğlu isyanıdır (Özkaya, 1977, s. 133).

Yine aynı yüzyılda Trabzon transit ticaretinde büyük canlanma görüldü. İran'a yönelik ticari faaliyetlerin Trabzon üzerinde yoğunlaşması Trabzon'un sosyo-ekonomik yapısını değiştirdi. Bu gelişmelere paralel olarak Trabzon-Tebriiz transit yolunun geçtiği bölgelerin ticari faaliyetlerinde canlanma görüldü. 19. yüzyılın ilk çeyreğini takip eden yıllarda Trabzon'da meydana gelen ekonomik canlılık yüzyılın sonuna kadar bazı iniş ve çıkışlarla devam etti:

1839 yılında ilan edilen Tanzimat fermanı ile ülkenin sosyo-kültürel ve idari yapısını değiştirecek önemli kararlar alınmıştı. Başlangıçta alınan bu kararlar ülkenin bütününden ziyade, tespit edilmiş olan belirli merkezlerde yapılacaktı. Bu merkezler arasında Trabzon da bulunuyordu. Ancak, şehir ileri gelenlerinin alınan kararlara muhalefeti nedeniyle Tanzimat'ın hükümleri 1847'ye kadar Trabzon'da uygulanamamıştı. Tanzimat'tan sonra Rumlar, bölgede bir Rum-Pontus devleti kurmak amacıyla faaliyete başlamışlardı. Böylece yörede ilk ayrılık tohumları atılmış oldu (Çapa, 1993, s. 4).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idari teşkilatında yapılan değişikliklere paralel olarak 1868 yılında Trabzon vilayet olmuştur (S.D.A.O., 1284, s. 300).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ekonomik olarak sıkıntı içine düşmüştü. 1854 yılından itibaren Avrupa'dan borç almaya başlayan Osmanlı Devleti, borçlarını ödeyemeyeceğini ilan edince yapılan görüşmeler neticesinde 1881 yılında Dûyun-ı Umumiye teşkilatı kuruldu. Teşkilatın kurulmasıyla Osmanlı Devleti gelirlerinin bir kısmı bu kurum tarafından Osmanlı'nın borçlarına karşılık olarak toplanmaya başlandı (Kıray, 1993, s. 11-33). Bu yeni yapılanma tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Trabzon'da da kendisini hissettirdi. Bu dönemde Trabzon'un önemli tarımsal kaynaklarından biri olan tütün, 1883 yılında kurulan Reji teşkilatının tekeline verildi. Bu tarihten sonra tütünün serbest satışı yasaklandı. Bu durum tütün üreticisiyle Reji idaresi arasında büyük problemlerin çıkmasına neden oldu.

19. Yüzyılın son çeyreğinde de Trabzon, Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri olma özelliğini korumaktaydı. Bu yıllarda Trabzon'da yabancılara ait 9 konsoloslukun bulunması şehrin önemini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (T.V.S., 1318, s. 166-169). Yine aynı dönemde şehirde bulunan 14 sigorta şirketi şehirde ki ticareti canlılığın en önemli göstergelerinden biriydi. Daha sonraki yıllarda İran'ın Trabzon üzerinden yaptığı transit ticareti eskiye oranla çok azalmıştı. Rusya Kafkaslarda yaptığı yeni ve düzenli yollar vasıtasıyla Trabzon üzerinden yapılan ticareti önemli ölçüde sekteye uğratmıştı. Bu durum Trabzon üzerinden yapılan transit ticaretin azalmasına ve şehrin ekonomik önemini büyük ölçüde kaybetmesine neden oldu. Bununla birlikte Trabzon, Osmanlı Devleti'nin, önemli merkezlerinden biri olma özelliğini korumuştur.

Trabzon'un öneminden dolayı Osmanlı döneminden günümüze Trabzon tarihi ile ilgili birçok vesika kalmıştır. Bu vesikaların büyük bölümü arşiv vesikalarıdır. Arşiv vesikalarına ilaveten Salnameler, süreli yayınlar ve hatıralar da önemli kaynaklardır.

1. Arşiv Vesikaları: Araştırma konusu ile ilgili başlıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden faydalanılmıştır. Osmanlı Tarihiyle ilgili en orjinal ve en çok belgenin bulunduğu bu arşivden faydalanılan tasnifler şunlardır: İradeler; Maliye, Şurayı Devlet, Meclis-i Mahsus, Dahiliye, Orman ve Maadin, Defter-i Hakani, Ticaret ve Nafia, Hususi, Askeri, Rüşumat ve Maarif İradeleri. Yıldız Tasnifi: Yıldız Esas Evrakı, Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Evrakı, Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı. Cevdet Tasnifi: İktisat ve Nafia. Osmanlı arşivinden faydalanılan diğer tasnifler arasında Meclis-i Vükela Mazbataları, İmtiyaz ve Kilise Defterleri de bulunmaktadır.

2. Salnameler: Bilindiği üzere 19. yüzyılın ikinci yarısına ait şehir tarihleri için en önemli malzemelerden birisi de salnamelerdir. Yıl sözcüğünden türetilen "yıllık" teriminin Osmanlıca karşılığı olan "salname" Tanzimat'tan sonra Farsça "sene" demek olan sal ile kitap anlamına gelen name'nin birleştirilmesinden oluşturularak, bu tür kitaplar hakkında kullanılmıştır. Salnameler ilgili oldukları yılın önemli olaylarını ve değişik alanlarda yararlı bilgiler içerirler.

Salnamelerin çeşitli türleri vardır: Devlet Salnameleri, Nezaret Salnameleri, Vilayet Salnameleri, Resmi kurum ve kuruluşlarca çıkarılan salnameler ve özel salnameler. Bu salnameler içerisinde Devlet salnameleri ile vilayet salnamelerinden faydalandığı için, bu iki tür salname hakkında bazı detaylı bilgilerin verilmesi uygun görülmüştür. Devlet salnameleri: "Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye" ismi ile 1263 H. (1847 M.) ile 1334 H. (1918 M.) tarihine kadarki sürede 68 Devlet salnamelerinin faydaları görüldükten sonra, Devletin arzusu üzerine, vilayetlerce çıkarılan salnameler, vilayetlerin kapsadıkları bölgelerin tarihleri, coğrafyaları, eski eserleri, ekonomik ve ticari faaliyetleri, memur listeleri, nüfusları gibi değişik konularda bilgiler içermektedir. İlk vilayet salnamesi 1283 H. (1866 M.)'de Bosna Vilayetinde, sonuncusu ise 1334 H. (1918 M.)'de Bolu'da çıkarılmıştır. Bu süre zarfında 40 vilayette toplam 527 vilayet salnamesi yayınlanmıştır.

Konuyla ilgili Trabzon Vilayet Salnameleri'nin ilki 1286 H. (1869 M.)'da Trabzon'da vilayet matbaasında basılmış ve yayınlanmıştır. Son salname ise 1322 H. (1904 M.)'de çıkarılmıştır. 1869-1904 yılları arasında toplam 25 salname çıkarılmıştır.

3. Süreli Yayınlar: Süreli yayınlar içinde 1869 yılından itibaren yayınlanan Trabzon Vilayet Gazetesi, önemli yer tutmaktadır. Bu gazetenin büyük bölümü bulunmadığı için mevcut nüshalarından faydalanılarak önemli bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Trabzon'da II. Meşrutiyet döneminde yayınlanmış olan Meşveret Gazetesi de önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Diğer süreli yayınlar arasında Osmanlı Devleti'nde ilk şehir tarihi olarak nitelendirebileceğimiz Şakir Şevket'in Trabzon Tarihi ile 20. yüzyılın başında Trabzon'un iktisadi yapısını inceleyen İktisadi Trabzon adlı doktora tezi de incelediğimiz dönemde yazılmış olmaları bakımından önemlidir.

Yukarıda tanıtmaya çalıştığımız kaynaklara ilaveten, konuyla ilgili değişik araştırma ve incelemelerden de faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1 . İDARİ YAPI

1.1. Tanzimat'tan Sonra Trabzon Sancağı'nda İdari Yapı

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla beraber değişim sürecine girmiştir. Bu değişimi hazırlayan etkenlerin başında 18. yüzyıla başlayan askeri mağlubiyetlere ilaveten ekonomik ve idari yapının devrin ihtiyaçlarına cevap verememesi bulunmamaktadır. Bu sorunlar devlet sisteminin çözülmesine zemin hazırlamış ve yeni devlet düzeni arayışlarını ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla Osmanlı aydınları 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilan ettirerek sosyo-ekonomik ve idari alanda yeni bir dönem başlattılar. Fermanın idari alanda öngördüğü hükümler gereğince, valilerin yetkileri azaltılarak, mali işler merkezden görevlendirilen yetkililere verilecektir. Ayrıca, taşrada yerel yönetim meclislerinin kurulması kararı alınmıştır (Tanör, 1985, s.16).

Tanzimatın getirmiş olduğu hükümler, ülkenin bütününde uygulamaya konulamadı. Fermanın hükümlerinin uygulanmaya başlandığı yerler ise merkeze yakın ve otoritenin sağlandığı yerlerdir. Devletin önemli eyaletlerinden biri olan Trabzon, hükümlerin uygulanması bakımından öncelikli yerler arasında bulunmasına rağmen yöre halkının muhalefeti nedeniyle 1847'ye kadar şehirde hiçbir değişim yapılmamıştı (Çadırcı, 1991, s.190).

Fermanın ilanını takiben Osmanlı Devleti, Mülki taksimat yönünden eyalet ve sancaklara bölündü (Karal, 1988, s.127). Bilindiği üzere Osmanlı ülke yönetiminde asıl ünite sancaktı. Sancakların birleştirilmesiyle oluşturulan eyalet veya vilayet denilen idari birimler

küçük değişikliklerle varlıklarını devletin kuruluşundan yıkılışına kadar korumuşlardır (Çadircı, 1987, s.215). Tanzimat öncesinden Osmanlı taşra idaresi şu şekilde teşkilatlanmıştır: Köy - Nahiye - Kaza - Sancak (Liva) - Eyalet . Bu yapılanmada kendisine bağlı köylerle birlikte nahiyelerin birleştirilmesiyle kazalar meydana gelmiştir. Kazaların bir araya gelmesiyle sancaklar, sancakların birleştirilmesiyle de eyaletler oluşturuldu.

Açıklamaya çalıştığımız bu idari birimler Osmanlı Devletinin ilk zamanlarında birbirlerinin yerlerine kullanılmaktaydı. İdari teşkilatta sayıca en çok olan birimler sancak ve kazalardı. Kazalarda idreci olarak Kadı, Alaybeyi ve Subaşılar bulunurdu. Kazaların birleştirilmesiyle oluşturulan sancakların yöneticisi Sancakbeyi idi. Sancakların birleştirilmesi ile oluşturulan eyaletleri beylerbeyiler veya mir-i miranlar idare ederlerdi (Halaçoğlu, 1989, s.367). Beylerbeyilik ünvanının daha sonra vali olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Tanzimat Fermanı ilan edilmeden önce, Sultan II. Mahmut, devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak amacıyla bir dizi yenilik hareketine girişmiştir. İdari alanda yaptığı yenilikler çerçevesinde 1836 yılında valilik ünvanı Müşir olarak değiştirilmiş ve askeri amaçlarla yeni eyaletler oluşturulmuştur (Çadircı, 1987, s.1221-1222).

Tanzimatın idari yapıya getirdiği yenilikle ülke, Eyalet, Sancak, Kaza olarak üç temel birime bölünmüştü. Bu bölünme içinde 1846-1847 Osmanlı idari taksimatında eyalet merkezi olan Trabzon, Trabzon Merkez , Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar), Gönnye, Canik (Samsun) ve Batum olmak üzere beş sancaktan meydana gelmekteydi. 1850 yılında ise Trabzon Eyaleti, Canik, Ordu, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Trabzon Merkez ve Gönnye olmak üzere altı sancaktan oluşuyordu. Bu yeni düzenlemeyle sancaklara bağlı kaza ve nahiye birimleri de yeniden birleştirilmişti. Buna göre 19. yüzyılın ortasında Trabzon Merkez Sancağına bağlı kaza ve nahiyeler şunlardır: Trabzon, Of, Yomra, Sürmene, Rize, Mapavri, Keşap, Giresun, Tirebolu ve Görele (S.D.A.O., 1263, S.210, 1266, S.315). Yukarıda belirttiğimiz yerleşim birimlerinden oluşan Trabzon Merkez Sancağı, Trabzon Eyaletinin Merkezi olması bakımından Eyaletin diğer Sancaklarına nazaran sosyo-ekonomik açıdan daha canlı idi.

1839'dan itibaren "sancak, Tanzimat öncesinde olduğu gibi asıl birim olmakla birlikte kazalara birer müdür atanması sonucunda eyaletin bir alt birimi olmanın yanı sıra en küçük idari birim olma niteliğini yitirmişti" (Çadırcı, 1991, S.236).

İdari alanda öngörülen yenilikler, 1842 yılında uygulamaya başlanılmıştır. Bu dönemde sancağın başında bulunan kaymakam, Dahiliye Nezaretine bağlı olup, atanma, tayin , ve terfi işleri Dahiliye Nezareti tarafından yapılıyordu. Buna karşı, yapacakları icraatlarda, bulundukları eyaletin valisine karşı sorumlu olup kendi başlarına karar alıp uygulama yetkileri sınırlı idi. Sancağın yönetiminde sancak meclisi diye adlandırılan kurum en önemli organdı. Sancak Meclisinin başında bulunan kaymakamın yanında mal müdürü, hakim, tahsisat-mal başkatiplerinin yanında müslümanlarla, gayrimüslimlerin temsilcileri bu meclisin üyeliydiler. Eyalet Meclisi yönetmeliğinde belirtilen kurallara uygun olarak haftanın belirli günlerinde toplanan bu meclis, sancağı ilgilendiren yönetim, maliye, eğitim, öğretim ve belediye hizmetleri ile ilgili sorunları görüşerek hallederdi. Ayrıca Şeriatı, ilgilendiren davaların dışında kanun ve tüzüklerin uygulanması Sancak Meclisleri tarafından yapılmaktaydı. Özellikle sancağın güvenliği bu meclisin en önemli görevleri arasındaydı. Sancak dahilindeki ekonomik faaliyetler de bu meclis tarafından kontrol edilecekti. Aylık gelir gider defterleriyle muhasebe sonuçları maliye nezaretiyle Vilayet Meclislerine gönderilecekti. Ayrıca yönetim, bayındırlık ve maliye konularında hazırlanan yasa ve tüzükler, Sancak'ta bu kurum tarafından yürürlüğe konulacaktı (Çadırcı, 1991, S.236-237).

Tanzimatın öngördüğü hükümlerin Trabzon'da uygulanmaya başlandığı yıl olan 1847 yılını takip eden dönemde yukarıda belirtilen yenilikler Trabzon Eyaleti'nin Sancakları'nda yürürlüğe konulmuştu. 1839'u takip eden dönemdeki değişim süreci çok hızlı olmuş ve şehirlerde oluşturulmaya çalışılan yeni yapılanma, batı modeline yakın bir idari yapının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. İdari yapıdaki yenilikler, merkezi yönetimin ağırlığını tüm yurttan arttırdı.

19. yüzyıl ikinci yarısında Osmanlı idarecileri taşra yönetiminde reform uygulama çalışmalarına yöneldiler. Bu arada 7 cemaziyelahir

1281 (7 Kasım 1864) tarihli bir nizamname ile eyaletler kaldırılarak yerlerine sancaklardan oluşan vilayet üniteleri kuruluyordu. Bu nizamnamenin hazırlanmasında Niş Valisi Mithat Paşa'nın düşünce ve çalışmalarından yararlanılmıştı. Ülkenin çeşitli bölgelerinde uygulamaya konulan bu nizamname 1871'de yeniden organize edilerek il, sancak, kaza, bucak ve köy birimlerini içine alan yeni bir idari teşkilatın kurulması sağlandı. Bu yeni düzenleme ile yerel temsilcilerin yönetime katılmasını sağlayan vilayet, liva ve kaza idare meclisleriyle vilayet umumi Meclisleri kuruldu . Bu yeni kurumlara ilaveten bazı illerde seçilmiş kimselerden oluşan eğitim, bayındırlık ve tarım komisyonları oluşturuluyordu (Ortaylı, 1985, S. 237-238).

1864 Vilayet Nizannamesinin yayımlanmasından sonra Trabzon Eyaleti, 1868 yılında Vilayet haline getirildi. Bu yeni düzenlemelerin ardından Trabzon merkez Sancağı'na bağlı kazalar şunlardı: Trabzon Merkez kaza, Giresun, Bucak, Rize, Of ve Tirebolu (S. D. A. O., 1286,S.200). 1878 yılına gelindiğinde kazaların sayısında artış görülmektedir. Bu tarihte Trabzon Merkez Sancağı'nın kaza ve nahiyeleri şunlardı: Perşembe, Ulubey, Hapisman, Bolaman, Kura-i Seba, Karadere, Mapavri, Maçta, Yomra, Şarlı, Tonya ve Akçaabat nahiyeleri.Of, Ordu, Aybastı, Rize, Vakfıkebir, Görele ve Sürmene kazası (T.V.S., 1295,S. 115).

1.2. Trabzon Sancağı'nda İdari Yapıda Meydana Gelen Değişiklikler

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı idaresinin, vilayet yönetimlerine yaptığı reformlara paralel olarak, vilayetlerdeki memur sayısı eskiye oranla bir hayli artmıştı. 1846-1847 yıllarında merkezden tayin edilen valiler hem eyalet hem de merkez sancağının yönetimini üstlenmekte idi. Bu dönemde eyalet yönetiminde valinin yetkilerini paylaşan defterdar yanında eyalet meclisleri de oluşturulmuştu. Eyalet yönetiminde diğer bir yenilik ise merkezden tayin edilen kadıların yönetimde yer almaya başlamalarıdır (S.D. A. O., 1271,S.312).Mevalid, Kadı, Kuzat diye isimlendirilen bu görevliler 1855 tarihli salnameden itibaren eyalet baş naibi veya sancak naibi olarak adlandırılmaktadır (S .D.A.O., 1271,S.319).

1867 yılından itibaren vilayetlere evkaf memurları tayin edilmeye başlanmasından sonra yeni usul mahkemeler kurulmaya başlanmıştır. Bu mahkemeler bir reis, iki daimi üye ve altı ayda bir değişen dört kişiden oluşan yedi üyeli kurumlardı. Bu mahkemeler vilayet merkezi dışında bütün sancak merkezlerinde bulunmaktaydı. Vilayet merkezlerinde ise bir üst mahkeme niteliği taşıyan temyiz mahkemesi bulunuyordu (S.D.A.O., 1271, s. 412).

1869 yılında vilayet yönetiminde merkezden tayin edilen vali, defterdar, müfettiş, mektubî ve vali muavini bulunmaktadır (S.D.A.O., 1286, s. 126-127). Yine aynı tarihli salnamede Trabzon Merkez Sancağı görevlileri şu şekilde sıralanmaktaydı: Mutasarrıf, Naib ve Muhasebeci, 1874'lere doğru vilayet teşkilatına Divan-ı Temyiz Reisi ile Evkaf, Muhasebecisi de katılmıştır (T.V.S., 1287, s. 26-27).

19. yüzyılın son çeyreğine girerken vilayet yönetimlerinde iki unsur dikkati çekmekteydi. Bunlardan birincisi vilayet erkanı adı verilen ve merkezden tayin edilen görevlilerdi. Bu grup vali, defterdar, müfettiş, mektubi, vali muavini, arazi memuru ve evrak müdüründen teşkil olunmuştu. Diğer grup ise tabii ve seçimle gelen üyelere oluşmaktaydı. Tabii üyeler vilayet erkanından, diğerleri ise müslüman ve gayrimüslim halkın temsilcilerinden oluşuyordu (T.V.S., 1287, s. 26-30 Ortaylı, 1985, s. 70).

Sancak yönetimleri vilayette bulunan idari teşkilatın daha küçük benzerleriydi. Bu açıdan vilayet yönetiminde bulunan idari kadronun bir benzerini sancak yönetiminde de görmek mümkündür. 1870 yılında Trabzon Merkez Sancağı'ndaki idari kadroda bulunan görevliler şunlardır: Sancak erkanı olarak mutasarrıf, muhasebeci, naib, müftü ve tahrirat müdürü sancak meclisi ise sancak erkanı'nın yanında seçimle gelen dört üye ve beş katipten oluşturulmuştu. Yönetim birimi ise Meclis-i Temyiz-i Liva idi. Bu meclis bir reis, naib, ikinci reis ve seçimle oluşturulan beş üyeden meydana gelmekteydi. Bu meclise ilaveten liva mal kalemi, liva tahrir kalemi ve tahrir dairesi idari teşkilatın diğer birimleriydi. Belediye idaresi seçimle gelen reis ve zamanla sayıları değişen azalardan oluşturulmuştu. Ayrıca belediye doktoru, katip ve sandık emini gibi görevlilerin ilk belediye teşkilatı içerisinde yer

aldıkları görülmektedir (T.V.S., 1287, s. 26-27). Vilayet ve sancakların bu teşkilat yapılarına paralel olarak kaza ve nahiye teşkilatları da benzer yapılar içerisindeydiler.

1892 yılında vilayet erkanı; vali, defterdar, istinaf reisi ve mektubiden oluşmaktaydı. Vilayet meclisinde ise vali, hakim, mektubi, defterdar ve müftüye ilaveten üç aza bulunmaktaydı. Vilayette bulunan memurlar ise şöyle sıralanmaktaydı: Evkaf muhasebici, Maarif Müdürü, Nüfus Nazırı, Mahkeme-i Ticaret Reisi, Rüşumat Müfettişi, Banka Şubesi Reisi, İskan ve Muhacirin Müdürü, Defter-i Hakani Müfettişi, Orman Sermüfettişi, Posta-Telgraf Müdürü, Sermühendis ve Maarif Muhasebe Memuru (T.V.S., 1309, s. 107-122).

Vilayet yönetim birimleri ise, Maarif Komisyonu, Maarif Meclisi, Maarif İdaresi, Vilayet Nafia Komisyonu, Evkaf Komisyonu, Alay Meclisi, Muhasebe Kalem, Mektubi Kalem, Evrak Odası, Meclis-i İdare Kalem, Mahkeme-i Şeriye Kalem, Merkez Vilayet Fetvahanesi, Tahrir ve Vergi Kalem, Nüfus Nezareti Kalem, Orman İdaresi, Ziraat Bankası Meclisi, Vilayet Encümeni Adliyesi, İstinaf Mahkemesi, Ticaret Mahkemesi, Bidayet Mahkemesi ve Vilayet matbaasından meydana geliyordu (T.V.S., 1309, s. 107-122).

1904 yılında Trabzon Sancağı'ndaki, idari birimlere yenilerinin eklenmiş olduğu görülmektedir. Bu idari birimler şunlardır: Ticaret-Ziraat ve Sanayi Odası, Polis Dairesi, Rüşumat Nezareti, Transit Müdüriyeti, Düyyun-ı Umûmiye Nezareti, Posta ve Telgraf İdaresi, Liman Dairesi, Karantina Dairesi ve Reji İdaresi (T.V.S., 1322, s. 138).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Trabzon Sancağı'na bağlı kaza ve nahiyelerin sayısında fazla bir değişiklik olmamıştır. 1894 yılında yayımlanmasına rağmen 1890 yılına ait bilgileri ihtiva eden Kamusü'l-Alâm'da Of Kazası Lazistan Sancağı'na bağlı olarak gösterilmektedir (Ş. Sami, 1311, s. 3005-3008). Cuinet de 1890 yılında Of kazasını Lazistan sancağına bağlı göstermektedir. Ancak Cuinet, Of kazasının 1891 yılında Trabzon Merkez Sancağı'na bağlandığını da belirtmektedir (Cuinet, 1892; s. 5). İdari taksimattaki bir diğer yenilik ise Akçaabat nahiyesinin ekonomik ve idari açıdan arzettiği önem

dolayısıyla kaza haline getirilmesidir (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet, No: 4954).

20. yüzyılın başında Trabzon sancağına bağlı bazı yerleşim birimleri, Lazistan sancağına yakın olmalarından dolayı bu sancağa bağlanmışlardı (T.V.S., 1322, s. 267-331).

1.3. Trabzon Valileri ve Merkez Sancağı

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik açıdan oldukça zayıfladığı bir dönemdir . Bu zayıflığın doğal sonucu olarak ülke genelinde devlet otoritesinde zaman zaman sarsılmalar meydana gelmişti. Bu sarsılmalar sonucu ortaya çıkan bölgesel ayaklanmalar Osmanlı idarecilerine zor anlar yaşatmışlardı. Bu yüzyılda Osmanlı ülkesinde otoritenin tesis edilemediği önemli merkezlerden birisi de Trabzon'dur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da asayiş bozuktı. Şehirde asayiş sağlama güçlüğü karşısında Osmanlı bürokratları Trabzon'a vali olarak atanmaktan kaçınırken mevcut valiler de şehirden ayrılmak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. Bunun için 19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Valileri'nin görev süreleri Kadri Bey'in valilik dönemi hariç çok kısadır.

1881-1908 yılları arasında Trabzon'da 9 vali görev yapmıştır. Bu valiler sırası ile şunlardır:

Sırrı Paşa, 1844 yılında Konya'da doğmuş olan Sırrı Paşa, ilköğrenimini Konya'da görmüş olup 1860 yılında Hanya'da memuriyet hayatına başlamıştır. Daha sonra Divan Katipliği, Yanya ve Aydın Mektupçuluğu Muavinliği, Bihke, İzvornik, Karesi Sancakları Mutasarrıflığı, Prizren ve Tuna Mektupçuluğu görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca Trabzon, Atina, Sivas, Kastamonu, Diyarbakır, Adana ve Bağdat valiliklerinde de bulunan Sırrı Paşa, 1893 yılında İstanbul'da ölmüştür. İki dönem Trabzon valiliğinde bulunmuştu. İlk defa 1879 yılında Trabzon valiliğine atanan Sırrı Paşa, 1880 yılında bu görevinden alınır ve yerine Yusuf Ziya Paşa getirilir. Yusuf Ziya Paşa'nın Trabzon valiliği çok uzun sürmez ve aynı yıl bu göreve Sırrı Paşa ikinci defa atanır (B.O.A., Sicill-i Ahval, c. 1, s. 50).

Sırrı Paşa, Valiliği'nin ilk döneminde Trabzon'daki imar çalışmalarına önem vererek şehirdeki bazı camilerin onarımını yaptırttı. Paşa'nın valiliği döneminde Trabzon-Tebriz ticaret yolu üzerinde düzenleme çalışmaları yapılarak özellikle Trabzon-Bayburt-Erzurum güzergahına önem verildi (B.O.A., İrade, Meclis-i Mahsus, No: 3134).

Vali, vilayet dahilinde asayişe önem vermiş ve bunun için güvenlik görevlilerinin sayısını arttırmıştı (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet, No: 3464). Güvenliği sağlamak amacıyla yapılan çalışmaların yanı sıra, mahkumların da içinde bulundukları zor şartlar düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla Trabzon vilayeti merkez hapisanesinin tamiri için 1881 yılında hükümetten 200.000 kuruş alınmış, ancak bu paranın hapisanenin tamiri için yeterli olmaması yüzünden bölge halkından da yardım toplanmıştı (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet No: 3520).

1880-1882 yılları arasında Trabzon yöresine Kafkaslar yoluyla çok sayıda göçmen gelmekteydi. Bu dönem içinde Trabzon'da bulunan göçmen sayısı 6000 civarında olup bu göçmenler büyük sıkıntılar içindeydiler. Vilayet erkanı göçmenlere yardım amacıyla yardım kampanyaları düzenlemekteydi (B.O.A., İrade Dahiliye No: 69402). Trabzon'a gelmiş olan bu göçmenlerin Rusya'nın Poti Limanı merkez olmak üzere deniz yolunu tercih ettikleri görülmektedir (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet No: 2671). Bu dönemde Trabzon'a çok sayıda göçmenin gelmesine karşılık gayrimüslimlerden bazıları da Rusya'ya sığınmaktaydılar (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 65393). Rusya'ya kaçanların büyük çoğunluğunu Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet gösteren Ermeniler oluşturmaktaydı.

Sırrı Paşa, eğitime gereken önemi vermiş ve bu konuda çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Trabzon'da Türk öğrencilerinin devam edebileceği bir idadinin bulunmamasına karşılık, gayrimüslimlere ait birçok okul vardı. Bu eksikliği iyi gören Sırrı Paşa, 1881 yılında Trabzon İdadisi'nin kurulması için gerekli çalışmaları başlatmıştır.

Sırrı Paşa'nın valiliği döneminde vilayet defterdarı görevinden alınarak yerine Karesi Sancağı Muhasebecisi Tevfik Bey getirilmiştir (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 65162). Yine aynı dönem içerisinde

Vilayet Mektupcusu Yusuf Ziya Bey'in yerine Fehmi Efendi atanmıştır (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 65129).

Sırrı Paşa'nın Trabzon'daki ikinci valiliği iki yıl sürmüştür. Paşa 1300 (1882) senesinin kasım ayında görevinden ayrıldıktan sonra Ankara valiliğine atanmıştır. Onun yerine ise Ankara Valisi Aziz Paşa, 1882 yılının kasım ayında Trabzon valiliğine tayin edildi. Bu tayin ile ilgili bir belgede: "Müşarü'l-ileyha Sırrı Paşa Hazretleri'nin Ankara Vilayeti Valisi Sametlu Aziz Paşa Hazretleri'yle becayışı münasibdir ki" ifadesi yer almaktadır (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 74084).

Aziz Paşa, 1881-1908 yılları arasındaki Trabzon valileri içinde görev süresi kısa olan valilerden birisidir. Yeni vali, Sırrı Paşa döneminde başlatılmış olan çalışmaları devam ettirdi. Ayrıca 1882-1883 yıllarında Trabzon'da bulunan göçmenlerin meseleleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır.

Bu dönemde Trabzon Limanı Anadolu'nun önemli ithalat ve ihracat limanları arasında yer almaktaydı. Bölgede ithalat ve ihracatın yoğun olması münasebetiyle, ticaretin canlı olduğu bölgelerde Rüsumat Nezaretine bağlı gümrük daireleri kurulmaktaydı. Keşap nahiyesindeki ticari faaliyetlerin artmasına paralel olarak burada 1892 yılında bir gümrük dairesi kurulmuştur (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet, No: 3828).

19. yüzyılda İran'a yönelik ticari faaliyetlerde Trabzon'un özel bir yeri bulunmaktaydı. Trabzon, İran'a gönderilecek Avrupa mallarının yanı sıra İran'dan Avrupa'ya gönderilecek olan ticaret eşyasının yükleme ve boşaltma işlemlerinin yapıldığı önemli bir merkezdi. Bu işlemlerin yapılması uzun zaman aldığı için mevcut eşyaların Trabzon'da bekletilmesi gerekiyordu. Bu amaçla Trabzon'da transit ambarları inşa edilmişti. Bu ambarlarda çalışan görevlilerin sayısı yeterli olmadığı için transit ambarlarına yeni memurlar tayin edilmiştir. (B.O.A., İrade, Meclis-i Mahsus, No: 3479).

Bu yıllarda Aşar ve Ağnam Nazırı Sermet Efendi başarılı çalışmalarından ötürü hükümet tarafından takdir edilerek kendisine nişan verilmiştir. (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 7416). Yine aynı dönemde Vilayet Defterdarı Zühtü Bey görevinden alınmış ve yerine

Bingazi Defterdarı Mustafa Bey getirilmişti (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 77663). Aziz Paşa'nın görevinden ayrılması üzerine yerine Asım Paşa getirildi (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 77424). Asım Paşa'nın Trabzon valiliği oldukça kısadır.

Asım Paşa'nın Trabzon valiliği döneminde Trabzon ticaret hayatında önemli bir yeri bulunan Nemlizade ailesinden Hacı Ahmed Efendi ve biraderi Mahmut Efendi'ye ticari faaliyetlerindeki başarılarından ötürü valiliğin tavsiyesi ile hükümet tarafından üçüncü rütbeden Mecidiye nişanı verilmiştir. (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 77255). Nemlizade ailesi mensupları Osmanlı devrinde olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de Trabzon'daki ticari faaliyetlerine devam etmişlerdir.

1883 yılında İranlılar Trabzon'da bir özel okul açmışlardır (Goloğlu, 1975; s. 210). 19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da bulunan gayrimüslimler ve İranlılar eğitim ve öğretim faaliyetlerine Türklere oranla daha fazla ilgi göstermekteydiler.

Asım Paşa, 1883 yılında Trabzon'da hastalanmış ve yapılan tüm müdahalelere karşı kurtarılamayarak vefat etmiştir (B.O.A., İrade, Dahiliye, 77317).

Asım Paşa'nın vefatıyla Trabzon valiliğine **Sururi Paşa** getirilmiştir. Dirayetli bir kişiliğe sahip olan Sururi Paşa, Mithat Paşa'yı yargılayan Yıldız Mahkemesi'nde yargıçlık yapmıştı. Sururi Paşa, Trabzon'a gelir gelmez şehirde asayiş ve düzeni sağlamak amacıyla çalışmalarına başlamıştır. Bu amaçla Merkez Sancağı'ndaki askeri görevlilerin sayısını arttırmıştır. (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 71532).

Bu dönemde Sürmene, Of ve Rize sahillerinde kaçakçılık faaliyetleri görülmekteydi. Sururi Paşa bu sahillerde güvenliği sağlamak amacıyla özel görevliler görevlendirmişti. Bu görevliler sahilde meydana gelen kaçakçılık olaylarına müdahale edecekler ve Rüsûm-u Sitte İdaresi'yle müştereken çalışacaklardı (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 71364). Sururi Paşa döneminde önemli bir gelişme de Sırrı Paşa döneminde yapım çalışmalarına başlanan Trabzon İdaresi'nin eğitim ve

öğretime açılmasıdır. Sururi Paşa'nın valiliğinin ilk yılında inşaatı biten okul aynı yıl 40 öğrenci ile eğitime başlamıştır (Goloğlu, 1975; s. 210).

1884-1886 yılları arasında Trabzon'da yapmış olduğu çalışmalardan ötürü Sururi Paşa'ya birinci rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmani verilmiştir(B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 77504).1886 yılında Sururi Paşa'nın görevinden ayrılmasıyla yerine Asaf Paşa getirilmiştir.

Asaf Paşa'nın Trabzon valisi olduğu dönemde Trabzon Merkez Sancağı'nda kaçakçılık olayları büyük boyutlara-ulaşmıştı. Özellikle Akçaabat'ta üretimi yapılan tütün, kaçakçılar vasıtasıyla piyasaya sürülmekteydi. Tütün kaçakçılığının yanısıra Merkez Sancağı'nın doğu kısmında Sürmene ve Of kazalarında eşkiyalık olayları gün geçtikçe artmaktaydı. Eşkiyalık olaylarına ilaveten bu iki kaza silah kaçakçılarının merkezi konumuna gelmişti. Bölgede yapılan yoğun çalışmalar sonucu 1888 yılında çok sayıda silah, hükümet kuvvetlerince ele geçirilmiştir (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 87992).

1886 yılında Batum'dan getirtilen petrol gazının muhafazası için ambar inşası çalışmalarına başlanmıştır. Bu ambarın inşası için belediye tarafından 93.000 kuruş ayrılmış ve ambarın yapım çalışmalarına hız verilmişti (B.O.A., İrade, Şurayı-Devlet, No: 4952). Trabzon'daki ticarî faaliyetlerin artmasına paralel olarak merkez sancağına bağlı sahil kasabalarının bir çoğunda gemilerin yükleme ve boşaltma yapabilecekleri çeşitli büyüklükteki limanlar bulunmaktaydı. Bu kasabaların bir kısmında yükleme, boşaltma ve diğer işlemleri yürütmek üzere liman daireleri tesis edilmişti. Ancak Trabzon Merkez Sancağı'na bağlı önemli ticaret merkezlerinden biri olan Tirebolu'da yukarıda bahsedilen işlemleri yürütebilecek bir liman dairesi bulunmamaktaydı. Bu yüzden limana giriş çıkış yapan gemilerin işlemleri güçlüklerle yapılabilmekteydi. Bu güçlükleri ortadan kaldırmak amacıyla Asaf Paşa'nın Trabzon valiliğine tekabül eden dönemde Tirebolu limanına bir liman dairesi inşa edilmişti (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 88068).

1887 yılında Trabzon Sancağına bağlı bir nahiye olan Akçaabat, bu yıl içerisinde kazaya çevrilmiştir. Akçaabat nahiyesinin kazaya çevrilme sebepleri şu şekilde belirtilmekteydi: "Trabzon vilayeti

dahilinde kain Akçaabat nahiyesinin cesamet ve ehemmiyetine ve bad'ı mesafe cihetiyle ahalisinin dava-i vakıa ve hususat-ı saire için merkez vilayete müracaat mecburiyetinde bulunmasından dolayı giriftar mukavelat olmalarına mebni nahiye-i merkumenin kaymakamlığa tahvili taht-ı luzumda bulunduğundan ve tahvil-i idare sebebiyle terakki edecek varidatın ilave edecek tahsisatı ifa ve temin edeceğinden bahisle mezkur nahiyede üçüncü sınıftan bir kaimakamlık teşkiliyle icab eden memuriyenin tayini için lüzumlu işlerin yapılması" ifadesi kullanılmaktaydı (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet, No: 4954).

Asaf Paşa'nın valiliği döneminde Vilayet Belediye Tabibi Abdurrahman Nureddin Efendi'ye başarılı çalışmalarından ötürü beşinci rütbeden Mecidi Nişanı verilmesi için tıbbiye nezaretine teklifte bulunulmuştur. Yine aynı dönemde Trabzon eşrafından Murathanzade Ziya Bey ile Hacı Ahmet Efendi, başarılı hizmetlerinden ötürü taltif edilmişlerdi (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 88347).

1887 yılında Ordu Kazası Kaymakamı Bekir Sami Paşa ile Giresun Kazası Kaymakamı Mehmet Ali Efendi'nin görev yerleri değiştirilmiştir (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 87724). Yine aynı yıl içinde Sürmene Kaymakamı Ahmet Hasan Efendi görevinde ihmal göstermesi yüzünden azl edilmiş ve yerine Mehmet Bey tayin edilmiştir (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 87448).

Asaf Paşa'nın 1888 yılında Trabzon Valiliği'nden ayrılmasıyla yerine **Ali Bey** getirilmiştir. 19. yüzyılın ünlü idarecilerinden olan Ali Bey, kültürel faaliyetlerle yakından ilgiliydi. 1888'de Ali Bey'in Trabzon Valiliği'ne getirilmesiyle şehrin sosyal ve kültürel hayatında canlanma görülmüş, valinin tiyatroya olan ilgisinin yanısıra Fransızca'dan edebi değeri olan eserleri tercüme ettiği de bilinmektedir (Akbulut, 1955, s. 169). Bu tercümeler arasında Moliere'den uyarladığı "Ayyar Hamza" ünlüdür. Vali tepki alacağını bile bile şehre gelmiş olan bir canbaz kumpanyasına kendi yazdığı Hazreti Yusuf piyesini oynatmıştır (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 99900, Gologlu, 1975, s. 211).

Ali Bey'in sosyal faaliyetlere göstermiş olduğu yakın ilgiye karşın idari işlere kayıtsız kalması dört yıllık valilik döneminde şehrin problemlerini daha da arttırmıştı. Vali, bölgenin önde gelen kimselerinin

aykırı faaliyetlerine müdahale edememiş ve şehirdeki düzensizliğe çare bulamamıştır. Ali Bey'den sonra Trabzon Valisi olan Kadri Bey'in oğlu Hüseyin Kazım Kadri, hatıratında, Ali Bey dönemi Trabzon'u için şu ifadeleri kullanmaktaydı: "Pederim Trabzon vilayetini her manasına göre bir 'anarşi' halinde buldu. Selefi meşhur Yusuf Cemil Efendizade Ali Bey merhum muktedir ve fazıl bir zat olduğu halde orada hiç bir iş görmek istememişti" (Kara, 1991, s. 43).

1888-1892 yılları arasında limana bitişik olan Değirmendere mevkiindeki ticari faaliyetler artmıştır. Ticari faaliyetlerin artmasına paralel olarak bu bölgede bir çok yeni mağaza ve dükkanlar açılmıştı (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet, No: 6272). Yine bu dönemde Yomra nahiyesinde bulunan Şana Maden Suyu'nun işletme imtiyazı 55 sene müddetle Şevki Bey ve İbrahim Efendi adındaki şahıslara verilmişti (B.O.A., Meclis-i Mahsus, No: 5421).

19. yüzyılda Trabzon'un siyasi ve ekonomik öneminin artmasına paralel olarak yabancı devletler Trabzon'da konsolosluklar açmaya başladılar. Bu konsoloslukların Trabzon'da açılış amacı, devletlerinin ve vatandaşlarının menfaatlerini korumaktı. Konsolosların şehirdeki saygınlıkları kendi devletlerinin gücüyle doğru orantılıydı. Sultan Abdülaziz döneminde Trabzon'a tayin edilen Fransız Konsolosu'na Sultan tarafından özel yetkiler verildiği görülmektedir (İstikbal Gazetesi, Haziran, 1911). 1309 Trabzon vilayet salnamesine göre Trabzon'da konsoloslukları bulunan ülkeler şunlardı: İtalya, Amerika, Rusya, Fransa, İran, Yunanistan, Avusturya-Macaristan, Belçika ve İngiltere (T.V.S., 1309, s. 291-293).

Ali Bey, valiliği döneminde idari işlere ilgisiz kalmasına karşın eğitim ve kültür faaliyetlerine önem vermiştir. Trabzon'da bir öğretmen okulu bulunmaması Ali Bey'in dikkatini çekmiş ve bu eksikliğin giderilmesi için yapılan çalışmalar sonunda 1889 yılında şehirde bir öğretmen okulu açılmıştır (Goloğlu, 1975, s. 213). Bu dönemde şehirdeki kültürel faaliyetlerde 1869 yılından beri yayımlanmakta olan Trabzon Vilayet Gazetesi önemli rol oynamaktaydı. Bu gazetenin yazarlarından olan Ahmet Hilmi Efendi'ye başarılı çalışmalarından

ötürü hükümet tarafından nişan verilmişti (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 98037).

19. yüzyılın sonlarına doğru Trabzon Merkez Sancağı'ndaki nüfus artışına bağlı olarak bazı yerleşim yerlerinde yeni köylerin oluşturulduğu görülmektedir. Ali Bey'in valiliği döneminde merkeze bağlı Terzik köyünün bir mahallesi olan Soğuksu civarı, Şarlı nahiyesine bağlı olan Kıran mahallesi yeniden teşkilatlandırılarak köy haline getirildi. Yine aynı dönem içerisinde Giresun kazasına bağlı Bulancak kasabasının bir bölümü de köy haline getirilmişti (B.O.A., Meclis-i Vükela Mazbataları, No: 5286, İrade, Meclis-i Mahsus, No: 5405, İrade, Şurayı Devlet, No: 6701).

1891 yılında Sürmene Kazası Kaymakamı Mehmet Şefik Bey ile Görele Kazası Kaymakamı Ali Rıza Efendi'nin görev yerleri değiştirilmiştir (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 92013). 1892 yılında Of Kazası Kaymakamı Mehmet Bey, mazeretsiz olarak görevini terk etmiş olduğundan görevinden alınmıştı (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 90401).

1892 yılında Trabzon Valisi Ali Bey, görevinden alınarak yerine Aydın Vilayeti Defterdarı **Kadri Bey** atandı. Hacı Ethem Paşa'nın oğlu olan Kadri Bey çocukluğunda iyi bir eğitim görmüş, 13 yaşında olduğu halde maliye mektubi odasında memuriyet hayatına başlamıştır. Çeşitli görevlerle memuriyet hayatına devam eden Kadri Bey, 1878 yılında Maliye Nezareti Muavinliğine getirildi. Daha sonra Aydın Vilayeti Defterdarlığı, İstanbul Maliye Müfettişliği ve Maliye Nezareti Müsteşarlığı'nda bulunan Kadri Bey, çıkan ayaklanmayı bastırmak için Sisam Adası'na gönderilmiştir. Maliye Müsteşarlığı görevinde iken kendisine Trabzon Valiliği teklif edilmişti. Bu görevi kabul eden Kadri Bey 1892 yılında Trabzon Valiliği'ne tayin edilmiştir (B.O.A., Sicilli-i Ahval, c. 1, s. 822).

Kadri Bey, Trabzon'a vali tayin edildiği zaman şehrin en önemli problemi asayişsizlikti. Eski vali Ali Bey, şehirde asayişi temin edememiş ve devlet otoritesinin zayıflamasına engel olamamıştı. Kadri Bey, valiliğin ilk dönemlerinde asayişi temin için mevcut yöntemleri denemiş ancak başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Kadri Bey "kendi ictihadına göre" hareket etmeye başladı. Bundan sonra da "adil bir müstebit"

tavrını takındı; hükümetin kanunlarını, nizamlarını ve idaresini paymal edecek icraata başladı. Onun fikrinde bütün bu kanunlar ve nizamlar hükümetin teessüs etmiş olduğu bir memlekette cari ve ma-bihi't-tatbik olabilirdi. Fakat ortada hükümet ve kanun namına bir şey görülemiyordu. Bunun için en evvel hükümeti tesis ondan sonra da kanunları tatbik etmek lazım geleceğini düşündü. İlk icraat olarak istinaf ceza reisini, adliyenin en büyük memurunu vapura bindirip İstanbul'a iade etti" (Kara, 1991, s. 44).

Daha sonra görevini kötüye kullanan memurların görevlerine son verdi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin idari yapısındaki bozulmalara paralel olarak memurların tayin işlerinde usulsüzlükler yapılmaktaydı. Büyük paralar vererek görev alan kimseler göreve başladıkları zaman rüşvet olarak ödedikleri paraları halktan tahsil etmeye kalkışıyorlardı. Kadri Bey, Trabzon Valiliği'ne tayin edildiği zaman Trabzon'da rüşvetle görev almış kaymakamların görevlerine son verdi ve bu kaymakamların yerine İstanbul'dan yeni kaymakamlar atanmasını istemedi. Trabzon'un büyük ailelerinin iyi tahsil görmüş çocuklarını yanına çağırarak onlara kaymakamlık teklif etti. Bu gençleri ikna ederek onları boş bulunan kazalara kaymakam tayin etti (Kara, 1991, s. 51-52).

Kadri Bey döneminde Trabzon'daki diğer bir problem de tütün kaçakçılığıydı. Dûyun-ı Umumiye'nin kurulmasını takiben 1883 yılında Reji İdaresi kuruldu. Reji İdaresi'nin kurulmasıyla tütün tekeli Reji'nin eline geçti ve tütünün serbest satışı yasaklandı. Bu gelişmeler üzerine yöre halkından tütün ziraatıyla uğraşanlar ürettikleri tütünleri kaçak olarak satmaya başladılar. Trabzon Sancağı'ndaki en önemli tütün üretim merkezi Akçaabat kazasıydı. Akçaabat kazasından kabileler halinde hareket eden tütün kaçakçıları Van'ın Başkale ilçesine kadar uzanan bir güzergahda kaçak tütün satışı yapmaktaydılar (B.O.A., Y.T.S. H.M.E., No: 2184-1, No: 70-11). Reji teşkilatı, kaçakçılığı önlemek amacıyla Kolculuk teşkilatını kurdu. Kolcu diye adlandırılan bu teşkilatın elemanları silahlı olup tütünle ilgili her türlü işlemle yakından ilgilenmekteydiler.

Kadri Bey'in Trabzon valisi olarak göreve başladığı dönemde tütün kaçakçıları ile kolcular arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmekteydi. Bölgede devlet otoritesinin zayıf oluşu kaçakçıların daha rahat hareket etmesini sağlıyordu. Bu durumdan rahatsız olan Kadri Bey, tütün kaçakçılığını durdurmak için sert tedbirler aldı. Alınan tedbirler tütün kaçakçılığını azaltmış ancak tamamen durduramamıştı. Hatta, dönemin meşhur tütün kaçakçılarından birisi, valinin gözü önünde bile tütün kaçakçılığı yapabileceğini iddia ediyor ve valiye bu yönde haber gönderiyordu. "Bu haberden bir kaç gün sonra Kadri Bey Bakioğlu Kahvesi'nin önünde otururken önünden bir cenaze alayı geçer. Cenazeye hürmeten Kadri Bey de halkla birlikte ayağa kalkar ve alay bütün kalabalıklığıyla önlerinden gider. Ertesi gün o meşhur kaçakçıdan Kadri Bey'e şu haber gelir. —'Dün önünüzden geçen tabutta ölü yoktu. Sizin bile hürmetle ayağa kalktığınız tabut kaçak tütünle dolu idi'. Kadri Bey tahkikat yapar, hakikaten böyle olduğunu anlayınca fevkalade kızar ve daha şiddetli mücadeleye koyulur" (Akbulut, 1955, s. 171).

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da suç işleyenler ceza görmemek için Rusya'ya kaçmaktaydılar. Bu durum Trabzon Sancağı'ndaki suç oranını yükseltmekteydi. Kadri Bey suçluların Rusya'ya kaçışını önlemek amacıyla Rusya'nın Kafkasya Valisi Galiçine bir mektup göndererek suçluların iadesini teklif etti. Prens Galiç'in, Kadri Bey'in teklifini kabul etti ve bir müddet sonra kendi bölgesinde bulunan suçluları Osmanlı Devleti görevlilerine teslim etti. Bu uygulama Trabzon'da suç işleme oranının düşmesinde etkili oldu (Kara, 1991, s. 47-48). İki valinin hükümetlerine danışmadan kendi aralarında yapmış oldukları antlaşma uluslararası hukuka aykırı idi. Bu antlaşmanın duyulması üzerine Rusya konsolosu, Kadri Bey'in görevinden alınması için Dahiliye Nezaretine müracaat etmişse de isteği geri çevrilmiştir.

Kadri Bey, zekası ve kendine özgü icraatlarıyla Trabzon'da düzen ve asayiş sağladı. Eski haydutlarla, tütün kaçakçılarını jandarmalık ve kolculukla görevlendirmesi onun yöneticilik yeteneğinin en güzel göstergesiydi. Ayrıca, Trabzon Sancağı ormanlarının korunması için de çalışmalar yapmıştı ve bu amaçla Giresun, Ordu, Of ve Lazistan

Sancağı'ndaki ormanların muhafazası için orman piyade korucusu görevlendirmişti (B.O.A., İrade, Orman ve Maadin, No: 336-2830).

19. Yüzyılda Trabzon ticaretinin büyük bölümünü limanda yoğunlaşan ticari faaliyetler oluşturmaktaydı. Trabzon sancağı ekonomik önemini Kadri Bey'in döneminde de devam ettirdi. 1892-1902 yılları arasında limandaki ticari faaliyetlerde ithalatın ihracata oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Bu dönemdeki ticari faaliyetlerde Değirmendere önem kazanmaya başlamıştı. Bölgede açılmış olan tuğla ve kiremit fabrikası bölge ticareti yanısıra Trabzon ticaretine de canlılık getirmişti (B.O.A., İrade, Defter-i Hakani, No: 226-513, İrade-Maliye No: 71-277, İrade, Ticaret ve Nafia, No: 71-277).

Karadeniz Bölgesi'nde görülen en önemli problemlerden birisi de zaman zaman ortaya çıkan Kolera hastalığıydı. Kadri Bey'in valiliğinin ilk yılında Trabzon Sancağı ve civar sancaklarda Kolera hastalığı görülmüştü (B.O.A., İrade, Hususi, No: 557-537). Hastalığın ortaya çıkışıyla Hopa'dan Samsun'a kadar olan bölgede karantina uygulanmaya başlandı. Karantina uygulamaları çerçevesinde Akçaabat'ta beş kişi kolera şüphesiyle karantina altına alındı (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 263-10, Y.T.S.R.M.E., No: 68-47). Ayrıca Canik Sancağı'nın Kavak kasabasında, geçici hastahane görevi görecektik barakaların yapımı için çalışmalara başlanmıştı. Bölgedeki karantina çalışmalarını organize etmek amacıyla doktor Esparaton başkanlığındaki beş kişilik bir heyet İstanbul'dan Trabzon'a hareket etmişti (B.O.A., Y.T.S.R.M.E., No: 266-135). Bu heyet, Trabzon'a ulaşmış ve gerekli çalışmalara başlamıştı. Ancak alınan tüm önlemlere rağmen sahilde kayıklarla kaçakçılık yapanların karantina önlemlerine uymadıkları ve karantina altına alınmış bölgelerde kaçakçılık yaptıkları duyulmuştur. Güvenlik görevlilerinin yaptıkları çalışmalar sonucu kaçakçıların yerlerinin tespit edilmesine rağmen kaçakçılar ele geçirilememiştir (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 265-34).

Hastalığın Canik civarında yaygınlaştığı haberlerinin gelmesi üzerine Sinop'da da karantina önlemleri uygulanmaya başlanmıştı (B.O.A., İrade, Hususi, No: 577-53, İrade, Hususi, No: 5629). Ayrıca Samsun'dan Trabzon sınırına kadar olan bölgeye gemilerle giriş

yapmak isteyen yolcuların Samsun'da karantina altına alınmaları kararlaştırılmıştı. Alınan önlemler etkisini göstermiş ve hastalığın başlamasını takiben bir buçuk ay sonra hastalık etkisini kaybetmişti. Bu olumlu gelişme karşısında karantina önlemleri yavaş yavaş kaldırıldı (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 266-24). Hastalığın etkisini kaybetmesi üzerine Trabzon Sancağı'nda bulunan beş mülkiye zabiti şehirden ayrıldı. Daha sonra karantina önlemleri tamamen kaldırıldı ve son gelişmeler yabancı ülke konsolosluklarına bildirildi (B.O.A., Y.T.S.H.M.T., No: 266-115).

1895 yılında Trabzon'daki önemli olaylardan birisi de Ermeni hadisesidir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların içinde Ermeniler önemli yer tutmaktaydı. Ermenilerin geleceklerini tayin hakkı 1071 Malazgirt zaferiyle Türklerin eline geçmişti (Turan, 1971, s. 23-30). Bu hak 1877 yılına kadar Türklerin elinde kaldı. Ancak Kırım Savaşı sonunda imzalanan Ayastafanos antlaşması ile ilk defa Rusya tarafından siyasi gündeme sokulan Ermeni Meselesi, 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması'yla uluslararası bir problem haline getirildi (Karaca, 1993; s. 37).

1894 yılına gelindiğinde, Ermeniler Sason'da olaylar çıkarttılar. Bu olaylar üzerine Avrupalılar Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başladılar. Bu baskıyı durdurmayı amaçlayan Sultan II. Abdülhamit, Avrupalıların Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerini durdurmak amacıyla, Anadolu'da ıslahat yapılmasına karar vermiş ve Şakir Paşa başkanlığında bir heyeti Anadolu'ya göndermişti (Uras, 1976, s. 399). Şakir Paşa'nın Anadolu'ya müfettiş olarak tayin edilmesi İngiltere tarafından tasvip edilmezken Rusya, bu gelişmeyi olumlu karşılamıştı (Karaca, 1993, s. 64). Şakir Paşa'nın Anadolu Müfettişliğine tayini, Ermenilerin büyük bölümünü memnun etmemişti. Ermeniler, teftiş heyetini protesto amacıyla karışıklıklar çıkarmaya başladılar. Olayların çıkarıldığı yerler ise Şakir Paşa'nın ziyaret edeceği Trabzon, Gümüşhane, Bayburd, Erzurum, Hınıs, Muş ve Bitlis'ti.

Şakir Paşa'nın güzergahının başlangıç noktası olan Trabzon'da Ermeniler gayrimüslim nüfus içinde Rumlar'dan sonra ikinci sıradaydılar. 1872 yılında Trabzon Sancağı'ndaki Ermeni nüfusu 1349

iken bu sayı 1895'de 3138'e, 1906'da ise 3530'a ulaşmıştı. Trabzon'da yaşayan Ermeniler Hınçak ve Taşnak örgütlerinin ajanları vasıtasıyla tahrik edilmekteydi.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak Trabzon'daki Ermeni isyanı 20 Eylül 1895 tarihinde başlamıştır (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 338,63). İsyanın başlamasından önce civar sancaklarda bulunan Ermeniler hareket içindeydi (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 337-119). Olayların başlangıcı hakkında Osmanlı belgelerinde şu bilgiler bulunmaktadır: "Van'dan gelip misafireten beş on gün Trabzon'da kalmış olan sabık Van Valisi Kerameddin Bahri Paşa ve Trabzon Redif Fırkası Kumandanı Ahmed Hamdi Paşa ile tesadüfen yanlarında bulunan Aydın vilayetinden bir memur, Han ve Telgraf ve Posta Başmüdürü cemi ümera vilayet alaybeyi Süleyman Bey, geçen sene şehir-i eylülün yirmisi çarşamba günü akşam üzeri saat on bir raddelerinde Trabzon kasabasının Meydan-ı Şarki cihetlerinde vaki Uzun sokak denen caddeden geçmekte iken fesat komiteleri mensublarından olmağla mezun Ermeniler'den ve murahhashanemizin diğer bir Ermeni tarafından müşarülileyhaya müteattid rovelver kurşunu intahitiyle Bahri Paşa kalçasından ve Hamdi paşa da ayağından yaralandılar" (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 338-63). Daha sonra olayın tertipçilerinden Estepani Berberyan Vilayet Katibi Rahmi Efendi'yi öldürdü. Olayları yatıştırmak için şehirde dolaşmaya çıkan Kadri Bey'e bugünkü meydan mevkiinde bir binadan ateş açılması olayların büyümesine neden oldu. Valiye ateş açılması üzerine müslüman halkla Ermeni halk birbirini katle girişir. Üç saat süren olaylarda iki taraftan da ölenler olmuştu. Alınan tedbirlerle olaylar durdurulabilmiş ve şehirde örfi idare ilan edilmişti (B.O.A., İrade, Hususi, No: 392-86). Örfi idareyle beraber Divan-ı Harp da kurulmuş ve yapılan incelemeler sonucunda hadiselerle sebep olanların müslüman halkı tahrik eden Ermeniler olduğu anlaşılmıştı (B.O.A., İrade,Hususi, No: 392-86).

Trabzon Sancağı'nda meydana gelen hadiseler Rize, Of ve Sürmene'de yankı uyandırmış ve müslüman halk silahlanmaya başlamıştı. Ancak yetkililerin almış oldukları önlemler sayesinde müslüman halk yatıştırılabilmişti (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 129-128). Trabzon hadisesi yurt dışında da ilgiyle izlenmiş, özellikle Kafkasya'da

yayımlanan gazetelerde Vali Kadri Bey aleyhine yazılar yazılmıştı. Peşterlvid adlı gazetede Ermeni olaylarıyla ilgili olarak şu ifadeler kullanılmıştı: "Teşrin-i evvelin sekizinci günü Trabzon'da bizzat vali-i vilayet tarafından tertip olunan bir planın sevki icra-ı vazh olunduğu zan ve zehabına mahal verebilecek surette bir takım İğtişâşat zuhur etmiştir. Trabzon ahali-i islamiyesi Ermenilerle hüsn-ü muaşirinde bulunmadığı derkardır" (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 346-140). Yapılan tahkikat sonucu mahkemece suçlu bulunan Rahip Koçıyan, Ahan, Ermenak, Cemik ve Misak adlı suçluların suçları sabit görülerek idamlarına karar verilirken Setrak adlı mahkuma da 15 sene kürek cezası verilmesi kararlaştırılmıştı (B.O.A., Y.T.S.R.M.E., No: 81-21).

Trabzon'a yapılan göçler 20. yüzyılda da devam etmiştir. Ancak yüzyılın başındaki bu göçlerde Tiflis ve Batum'dan gelen müslümanlar çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Müslümanların yerlerinden ayrılmalarının en büyük sebebi görmüş oldukları baskılar idi. Bu baskılarla ilgili olarak yüzyılın başında bir yazışmada şu ifadeler kullanılmaktaydı: "Batum'da bulunan iki bin mütecaviz Gürcü ve Rumi amelinin ahiren ne suretle hareket-ı asiyanede bulundukları tafsilatına havi Batum başşehbenderinin tahriratı tercümesi Hariciye Nezaret-i Celilesi'nin tezkeresiyle beraber arz ve takdim kılındı efendim" (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 446-61).

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin sınır olduğu Rus kentlerinde Osmanlı Devleti aleyhine her türlü faaliyet gösterilmekteydi. Rusya, kendi topraklarında Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet gösterilmesini teşvik etmenin yanısıra Osmanlı'nın içişlerine de müdahale etmekteydi. Rusya 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodokslar'ın koruyucusu rolünü üstlendi. Bu vesileyle zaman zaman Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale edebilecek davranışlarda bulunmaktaydı. Rusya Hükümeti, Kadri Bey'in valiliği döneminde Trabzon'da bulunan Rumlar'la daha yakın ilişkiler kurmak amacıyla Sumela ve diğer Ortodoks manastırları için Rusya'da yardım kampanyaları başlatmıştı (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 347-24).

Hatta Ermeni İsyanı'nın başlangıcını takip eden dönemde Rus hükümeti Trabzon'daki durumu kontrol ettirmek amacıyla şehre elçiler

göndermişti. Örfi idarenin ilan edildiği bu dönemde Trabzon'da bulunan bu elçilerle ilgili kayıtlarda geçen bilgiler şu şekildedir: "Trabzon'da huzur ve emniyetin takriiriyle orada bulunan Rusya harb sefinesi ve sefain-i saire gidinceye kadar bir kaç gün daha İdare-i Örfiye'nin idamesi hakkındaki tezkere-i muruha-i hususiye müsemmel lahza-i ali olarak hadiseden dolayı Trabzon'da biri İslam ve diğer Ermeni iki kişinin mevkuf bulunduğu vilayetin arz ve işarından anlaşılmasıyla orada İdare-i Örfiye'nin idamesi cay-i tereddüt görüldüğünden keyfiyetin müzakeresiyle kararının arz-ı hakipai ali kılınmış şerefsudur olan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penahi iktiza-i celilinden bulunduğu meblağ-ı tezkere-i hususiye meyanı bendeganemizde kıraat ve mütaala olundu" (B.O.A., İrade, Askeri, No: 28).

Trabzon'da yaşayan azınlıklar içinde en kalabalık topluluk Rumlardı. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla beraber gizliden gizliye Trabzon'da faaliyet gösteren Rumlar Rusya'yla yakın ilişkiler içine girdiler. 1869 yılında Trabzon'dan Erzurum'a kadar gitmiş olan bir Fransız seyyah, Rumlar'ın Osmanlı Devleti'nden ziyade Rusya'ya daha bağlı olduklarını hatıratında belirtmekteydi (Deyrolle, (t.y.), s. 15-52). 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında bölgede yıkıcı faaliyetlerde bulunan Rum'lar, bölgedeki Rum nüfusunu arttırmak amacıyla Karadeniz'in sahil kesimine dışardan kendi ırkdaşlarını getirmekteydiler (Çapa, 1993, s. 11). 1895 yılında Trabzon Sancağı'ndaki Rum nüfusu 5685 olup bu sayı 1903 yılında 16629'a yükselmişti. 1906 yılında ise Trabzon Sancağı'ndaki Rum nüfusu 6558'e düşmüştü.

20. yüzyılın başında Trabzon dışardan göç alan bir şehir olmanın yanı sıra dışarıya da göç vermektedir. Şehirdeki ticari faaliyetlerin daha ziyade gayrimüslimlerin elinde bulunmasının yanında tarım yapılabilecek arazinin azlığı bölge halkını göçe zorlamaktaydı (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 109-89, No: 104-78). Bu şartlar altında geçimini temin edemeyen müslüman halk diğer şehirlere göç etmekteydi.

Kadri Bey, sahip olduğu idarecilik kabiliyetini güzel bir şekilde ortaya koymuş ve Trabzon'da başarılı bir yönetim göstermiştir. Şehirde düzeni sağlamak amacıyla zaman zaman kanunların dışına çıkarak

kendine özgü yöntemler kullanan Kadri Bey, yöre halkından bazılarının tepkisini çekmiş ve bu kimseler tarafından İstanbul'a şikayet edilmişti (B.O.A., Y.T.S.R.M.E., No: 85-35). Yapılan tüm şikayetlere rağmen Kadri Bey, kendine has uygulamalarına devam etmiş ve icraatlarında da başarılı olmuştur. 19. yüzyıl Trabzon tarihinde önemli bir yere sahip olan Kadri Bey, 1902 yılında Trabzon'da ölmüştür. Hatuniye Camii'nin yanındaki mezarlığa gömülmüş olan Kadri Bey'in mezarının üzerine Sultan Abdülhamit'in göndermiş olduğu 400 altın lira ile bir türbe yapıldı (Goloğlu, 1975, s. 231). Kadri Bey'in ölümünden 53 yıl sonra 9-4-1955 tarihli Akşam Gazetesi'nde yayımlanan bir yazıda Kadri Bey, kötü bir Abdülhamit jurnalcisi olarak tanımlanmaktadır (Akşam Gazetesi, 9-4-1955, 9-5-1955). Bu görüşe gerekçe olarak Kadri Bey'in Abdülhamit'e göndermiş olduğu raporlar gösterilmektedir. Ancak yıllarca Trabzon'a hizmet etmiş olan bir valiye böyle bir suçlamanın yapılması uygun bir davranış değildir, çünkü Kadri Bey, görevinin gereği olarak şehrin genel durumunu hükümete bildirmekten başka bir şey yapmamıştı.

Kadri Bey'in ölümüyle 1903 yılında Trabzon valiliğine **Reşat Bey** tayin edilmiştir (Akbulut, 1955, s. 177). Reşat Bey valiliğinin ilk döneminde, Kadri Bey döneminde sağlanmış olan düzen ve asayişten dolayı büyük sorunlarla karşılaşmamıştı.

Bu dönemde Trabzon, Osmanlı Devleti'nin önemli şehirleri arasında yer almasına rağmen şehirdeki ticari faaliyetlerde geçmişe oranla büyük düşüş vardır. Bu dönemde liman yoluyla yapılan ithalat ve ihracatın azalmasının yanında şehre gelen yabancı malların da niteliği değişmeye başlamıştı. Eskiden yükte ağır pahada hafif malların önemli rol oynadığı Trabzon, transit ticaretinde 20. yüzyıla beraber yükte hafif pahada ağır mallar önemli yer tutmaya başladı. Bu mallar arasında elektronik aletlerin yanında değerli düğmeler de vardı. (Trabzon Vilayet Gazetesi, 10 Ağustos 1322, B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 3987). 1904 yılında, Trabzon transit ticaretinde önemli rol oynayan transit ambarlarında tamir çalışmalarına başlanmıştır (B.O.A., İrade, Rüşumat, No: 851-725). Aynı yıl içinde Yomra'da bir gümrük idaresi de kurulmuştur (B.O.A., İrade, Rüşumat, No: 857-1906).

Bu dönemde Sürmene kazasının ticari önemine istinaden Humurgan mevkiinde bir iskele inşası çalışmalarına başlanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak elimizde bulunan bilgiler şu şekildedir: "Sürmene Kazası'nın Humurgan kasabasında inşası lazım gelen iskelenin mesarif-i inşaiyesi olarak keşf ve tahmin edilen 44.140 kuruştan 25.260 kuruşun mahalli belediyenin tasarrufunda olup fûruhat edilecek arsa esmanından ve 10.000 kuruşun iskelenin inşasında sonra alınacak rûsûmun karşılık ittihazyyla bazı tüccar tarafından bilâ faiz belediyeye vukubulacak ihrazattan ve 4880 kuruşun mezkûr iskele müteahidi tarafından terk olunacağı işar'ı mahalliyyeden müsteban olunmasına mebni mezkur iskelenin ol-surette inşasına ruhsat itası ve bil-tetkik muattil olduğu anlaşılan tarife mucibince rûsm-ü istifası hususuna Şura-i Devlet ve Meclis-i Mahsus Vükela kararıyla bilistizan idare-i seniyye-i Hazret-i Hilafet penahinin"dir (Trabzon Vilayet Gazetesi, 15 Haziran 1322).

Trabzon'un ticari hayatında önemli rol oynayan tütün ticareti, yüzyılın başında da önemini devam ettirmişti. Tütünün iç tüketime hitap etmesinin yanı sıra ihracatı da yapılmaktaydı. "Trabzon ve Samsun tütünlerinin nefasetçe Yunanistan'da yetiştirilen tütünlere muadil ve Mısır ve İskenderiyece margub olmasına mebni buradan ziyade tütün gönderildiği halde ashabının haylice istifade eyleyeceği itina sefaret-i seniyesinden işâr kılındığı beyanıyla tütün ticaretiyle iştigal eden tüccara da ilanı Orman ve Maadin nezaret-i celilesinden Vilayet Ziraat Müfettişliğine murud tahrirat da ibraz kılınmıştır" (Trabzon Vilayet Gazetesi, 19 Teşrin-i Evvel 1322). Bu dönemde tütün ticaretiyle uğraşan köylüyle Reji arasında bulunan problemler devam etmekteydi.

Reşat Bey'in Trabzon valiliği döneminde Kafkasya'da özellikle Batum'da bulunan Osmanlı vatandaşlarına Ermeniler tarafından baskılar yapılmaktaydı (B.O.A., İrade, Hususi, No: 62-62). Bu durum Kafkasya'da değişik amaçlarla bulunan Osmanlı vatandaşlarının Trabzon'a göç etmelerine neden olmaktaydı. Bulundukları yerden ayrılmak istemeyen Osmanlı vatandaşları, Osmanlı Şehbenderliği'ne müracaatla güvenliklerinin sağlanmasını istemekteydiler. (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 484-103, No: 484-6).

1903 yılının sonlarına doğru Trabzon sahillerinde kaçakçılık faaliyetlerinde artış görülmekteydi. Bu durum üzerine Trabzon sahillerine silah ve patlayıcı madde sokulmaması için bazı tedbirler alınmaya çalışılıyordu (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 1647-259, No: 174-252). Ancak alınan tedbirlerin yetersiz olduğu görülerek 1906 yılının sonlarına doğru bu tedbirler sıkılaştırılmıştır. (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 4472-304).

20. yüzyılın başında Trabzon'un sosyal yaşamında da hızlı bir değişme görülmekteydi. Şehrin siyasi öneminin yanı sıra uluslararası bir ticaret merkezi olması, sosyal ve kültürel değişimin diğer Osmanlı kentlerine nazaran daha hızlı gelişmesine yol açıyordu. Bu dönemde şehirde değişik amaçla bir çok yabancı bulunuyordu. Şehirde bulunan yabancı gazetecilerin yanı sıra (B.O.A., İrade, Hususi, No: 1-79). Yabancılar ait gösteri gurubları da gösteri amacıyla şehre gelmekteydiler. Ayrıca şehirde son model müzik aletleriyle diğer elektrikli aletlerin aynı zamanda kullanılması bunun en güzel örneğiydi (Trabzon Vilayet Gazetesi, 6 Mart 1322, B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 147-1). Yine bu dönemde, şehirde misyonerlik faaliyeti yürüten Amerikalılar dikkati çekmektedir (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 3656-299). Trabzon'da bulunan Amerikalı misyonerler faaliyetleri için özel binalar kiralamışlardı (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 153-58, No: 174-1). 1904 yılında ise Erzurum'da bulunan Amerikan Konsolosluğu kapatılarak Konsolos Mösyö Sullivan Trabzon'a tayin edilmişti (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 479-30).

Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Trabzon'da da gayrimüslimler eğitime büyük önem vermişler ve kendilerini iyi yetiştirmişlerdi. 1900'lü yıllarda Trabzon Vilayet Gazetesi'ne verilmiş olan şu ilan bunu çok iyi göstermektedir: "Trabzon'da İskenderpaşa mahallesinde kabristan-ı kebir başında vaki hanesinde Papaz Kirikoriyos Efendi kamafıssabık (?) Farisi, Türki, Fransızca ve İngilizce lisanları az müddet zarfında çok tahsil ve suhuletle tedris ve icret-i muatedle talebe-i fununu memnun edeceğini taahhüt etmekte olduğundan arzu edenlerin mumailleha müracaat eylemeleri tavsiye olunur" (Trabzon Vilayet Gazetesi, 14 Kanun-i Evvel 1322).

Bu dönemde Trabzon'da bulunan önemli bir olay ise boş bulunan Trabzon Rum Metropolitliği'ne Konstantinopos'un atanmasıdır. Metropolit Trabzon'a gelişinde Vilayet Tercümanı Andon Efendi tarafından karşılandı. Daha sonra Vilayet erkanını ziyaret eden metropolite Rum'lar sevgi gösterilerinde bulundular (Trabzon Vilayet Gazetesi, 5 Teşrin-i Evvel 1322).

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da kurulmuş olan Ziraat Bankası Trabzon Şubesi, şehrin ticari hayatında önemli rol oynamaktaydı. Bu dönemde Ziraat Bankası'nın Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bir çok şubesi açılmaya devam etmekteydi. Trabzon Şubesi'nin Anadolu'da önemli bir yer teşkil etmesi sebebiyle, bu şubenin Anadolu'nun diğer şubelerinin tesisinde rol oynadığı görülmektedir: "Bank-ı Osmani'nin Erzurum'da tesis ettiği şubenin küşadı zımmında bundan cend-i mah mukaddim şehri mezkure azimet eden mezkur bankanın şehrimiz şubesi direktörü Mösyö İskancıyani, bu kare ikmal-i vazife ile cend gün evvel avdet etmiş ve mumaileyhaya vekalet etmekte olan Bank-ı Osmani Müfettişlerinden Şunurak Efendi, Dersaadete azimet eylemiştir" (Trabzon Vilayet Gazetesi, 2 Teşrin-i Sani 1322).

Yüzyılın başında Trabzon'daki bir diğer yenilik ise şehirde Avrupaî tarzda eczahanelerin açılmasıdır. 1904 yılında şehrin doğu kısmında gayrimüslimlere hitap edecek eczahaneler olmasına rağmen, batı kesiminde eczahane bulunmamaktaydı. Bu konuyla ilgili vilayet gazetesinde şu bilgiler bulunmaktaydı: "Şehrimizin Meydan-ı Şarki cihetinde müteaddid eczahaneler olduğu halde şehrin cihet-i sairesinde eczahane bulunmaması yüzünden Ayasofya, Meydan-ı Garbi, Faroz, Sotha, Zagnos, Tekfur Çayırı, Kindihar, Ortahisar ve civar mahallat sakinesi tabib-i ihzar ve edviye istihzarı hususunda dûçar-ı müşkülât olagelmekte iken geçen nüshalarımızın birinde Orta Hisar Hükümet Konağı karşısında küşadını yazdığımız (Eczahane-i Osmani) bu müşkülâtı def ve izale eylediği ve mezkur eczahaneye mütenevvia-i mukteziye celb eylediği gibi etibba-i askeriyeden yüzbaşı futuvvetli Süleyman Bey de gece ve gündüzün eczahanede bulunarak erbab-ı ihtiyacı ve hususuyla fukarayı meccanen muayine etmekte ve eczahaneci Şahap Bey'de getirilen reçetelerde mührür edviye-i kamilen dikkatle ve ehven-i fesanetle imal ile celb-i rağbete muvafık olmakda

bulunduğu beyanıyla mü'esses sahibi mütehizan memlekette Eyüpzade refetlü Hasan Efendi'nin eczahanesinin küşadına himmetle mahallat-ı mezkure sekinesine arai ettiği teshilattan dolayı maruz teşekkürde bir varaka aldık. Evvelce beyan ettiğimiz vechile Memalik-i Mahruse-i şahanenin her tarafında günden güne tenşir etmekte olan İslam eczahanelerinden bir tanesinin de mumaileyha Hasan Efendi'nin himmetleriyle şehrimizde küşadından dolayı beyan-ı taktirat eder" denilmektedir (B.O.A., Trabzon Vilayet Gazetesi, 23 Mart 1322).

1906 yılında Reşat Bey'in görevinden alınmasıyla Trabzon Valiliğine **Hacı Arif Paşa** getirildi (Akbulut, 1955, s. 177). Arif Paşa'nın Trabzon valisi olduğu dönemde, Osmanlı ülkesindeki Meşrutiyet yanlıları ülkenin dört bir yanında faaliyet içindeydiler. Çeşitli teşkilatlar kurarak Meşrutiyeti tekrar ilan ettirmek istiyorlardı. Bu sırada Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti Trabzon Şubesi açılmıştı. Trabzon şubesini kuran Hicabi ve Sancakbeyizade Mehmet Bey'ler hızlı bir çalışma içindeydiler (Goloğlu, 1975, s. 239).

Bu dönemde Trabzon'da bulunan gayrimüslimler okul yapımı için yoğun bir faaliyet başlatmışlardı (B.O.A., İrade, Maarif, No: 1287-2197). Gayrimüslimler Trabzon'da olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin diğer kesimlerinde de eğitim ve öğretime önem vermekteydiler. Yaşadıkları diğer bölgelerde kendi okullarını inşa etmenin yanı sıra, çocuklarını yurt dışına göndererek onların iyi bir eğitim almalarını sağlamaktaydılar. Gayrimüslimler eğitim ve öğretimdeki çalışmaların yanında sanayi ve ticaret faaliyetlerinde de başarılı çalışmalar yapmaktaydılar. Bu toplulukların Avrupai dilleri konuşabilmelerinin yanı sıra Avrupa ile olan yakın münasebetleri onları ticarete başarılı kılmaktaydı. Bu durum Trabzon'da yaşayan gayrimüslimler için de geçerliydi.

1909 yılına gelindiğinde Kivork Arabyan isminde bir tüccar Trabzon'da kumaş ve elbise fabrikası kurmak amacıyla girişimler başlatmıştı (B.O.A., İrade, Ticaret ve Nafia, No: 629-905). Yine aynı yıl Trabzon'da tuğla, kiremit ve çimento ticaretiyle ilgili olarak faaliyet gösterecek olan bir şirket kurulmuştu (B.O.A., Ticaret ve Nafia, No 647-1962).

1908 yılında Osmanlı Devleti'nde önemli siyasi gelişmeler meydana gelmişti. Aydınların baskısına dayanamayan Sultan II. Abdülhamit, Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan etti (Unat, 1991, s. 3-23). 17.1.1909'da İkinci Meşrutiyet'in ilk Mebuslar Meclisi toplandı. Bu meclise Trabzon Sancağı'ndan yedi mebus gönderilmişti. Bu mebuslar şunlardı: Hatipzade Müftü Emin, Eski Müftü İmameddin (ölümüyle yerine Kalcıade Mahmut getirilmişti), Saraçzade Ali Naki, Nemlizade Osman, Eyüpzade İzzet, Hazînedarzade Mahmut ve Mafya Fokidis'dir (Gologlu, 1975, s. 306-307).

İKİNCİ BÖLÜM

2. EĞİTİM

19. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Osmanlı Devleti'nde ve Trabzon'da Eğitim

2.1. 19. Trabzon, Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden biridir. Şehrin önemi bulunduğu coğrafyanın siyasi ve ekonomik aktivitelere elverişli oluşundan kaynaklanmaktaydı. Karadeniz Bölgesi'nin siyasi ve ekonomik merkezi olan Trabzon, aynı zamanda zengin bir kültür mirasına da sahipti. Osmanlı fethinden önce değişik kültürlerin yaşadığı Trabzon, eğitim faaliyetleri açısından bölgenin en önemli şehriydi (Bryer, 1966, s. 152-160).

Fatih Sultan Mehmed, 1461 yılında Trabzon'u feth edince şehirde bulunan kiliselerin bir kısmını camiye çevirdi (Lowry, 1977, s. 19-45). Camiye çevrilen bu kiliseler Trabzon'daki ilk eğitim kurumları olmuştu. Daha sonra Osmanlı Devleti'nin başlıca örgün eğitim kurumları olan medreselerle, Sıbyan mektepleri (Akyüz, 1989, s. 70) şehirde açılmaya başlandı. Yaygın eğitim alanında ise camiler ve tekkeler önemli görevler görmekteydiler. Şehirde Türk nüfusun yerleşim alanları dikkate alınacak olursa, Ebu'l-Feth, Yeni Cami, Hatuniye, İskender Paşa mektepleri ilk açılan sıbyan mektepleri arasındadır.

Trabzon'un fethini takiben şehre Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirtilen müslüman aileler yerleştirilmişti (Gökbilgin, 1962, s. 293-337). Şehirdeki müslüman Türk nüfusun artmasına paralel olarak yeni medreseler inşa edilmişti. Bu medreselerden en önemlileri, Fatih, İmaret, İskender Paşa, Hamza Paşa, Zeytinlik, Çarşı Camisi, Müftü Camisi, Pazarkapı Camisi Medreseleri'yle, Saraçzade Medresesi'ydi (Karpuz, 1990, s. 48). Osmanlı eğitim sisteminde önemli bir yeri olan medrese, Sıbyan Mektebi ve Enderun gibi geleneksel eğitim kurumları yanında her ne kadar askerî ve tıbbî amaçlar için muhtelif okullar açılmışsa da 19. yüzyıla kadar Osmanlı eğitim sistemi fazla bir değişim göstermemiştir.

İlk öğretimden yüksek öğretime kadar eğitim kurumlarına sahip olan Osmanlı eğitim sistemi 17. Yüzyıla kadar ülkenin ihtiyaçlarına cevap verebilecek kapasitedeydi. Bu eğitim kurumlarında din adamı, müderris, naib ve diğer sahalarda çeşitli ilim adamları yetişiyordu. Kuruluş ve yükseliş dönemlerinde süreklilik ve yenileşme görevlerini yerinde getiren bu kurumlar, 18. Yüzyıldan itibaren skolastik bir yapıya bürünmüşler ve toplumda yenileşmeyi sağlayacak esas görevlerini yapamaz hale gelmişlerdir (Yolalıcı, 1994, s. 436). Bu durum üzerine 18. Yüzyıldan itibaren batı bilimi ve teknolojisinden faydalanma ihtiyacı duyuldu. Ancak, batı bilimi ve teknolojisi bir bütün olarak ele alınamamış, araştırma ve deneye dayalı bir bilim anlayışı oluşturulamamıştı. Bu durum Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir.

Tanzimat döneminde ise Osmanlı aydınları, eğitim alanında ıslahatın gerekli olduğunu görmeye başladılar. Osmanlı aydını, birleştirici, laik ve liberal bir eğitim sistemini devletin bütünlüğünün teminatı olarak görmekteydi (Kodaman, 1991, s. XII).

Tanzimatı takip eden yıllarda Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan ıslahatlar belirli bir plan ve programa dayanmıyordu. Yapılan çalışmalarla imparatorlukta eğitim ve öğretim birliği tesis etmek hedefinden uzaklaşmış ve aksine buna ters bir siyaset uygulanmıştır. Şöyleki, hedef laik bir sistemle müslüman ve hristiyanları kaynaştırmak iken hristiyan cemaatler ve onların eğitim kurumları bir tarafa

bırakılarak sadece müslüman cemaate hitap eden laik eğitim müesseseleri oluşturulmaya kalkışıldı. Bu uygulama ile de müslüman cemaatin bütünlüğünü az veya çok muhafaza eden mevcut eğitim sistemi ikiye bölünerek mektep-medrese ikiliği ve rekabeti Osmanlı toplumuna sokulmuş oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan yeniliklerin uygulandığı önemli kentlerden birisi de Trabzon'dur. 1869 yılına ait Trabzon Vilayet Salnamesi incelendiğinde, Trabzon'un eğitim sahasında da önemli Osmanlı şehirleri arasında yer aldığı görülür. Bu dönemde şehirdeki gayrimüslim ve müslümanlara ait 713 okulda 15.147 öğrenci öğrenim görmekteydi. Merkez kazada müslümanların 41 okulunda 1764 öğrenci bulunmaktaydı. Rum, Ermeni ve diğer gayrimüslimlerin 13 okulunda ise 1402 öğrenci öğrenimlerini sürdürmekteydiler (T.V.S., 1286, s. 70-81).

II. Abdülhamit'in 1876 yılında sultan olmasından sonra Osmanlı eğitiminde önemli atılımlar yapıldı. Bu dönemde devlet eğitimdeki görevinin şuuruna vardı. Yeni mekteplere devletçe mali yardım, eğitim giderleri için vergi yoluyla kaynak temini, devletçe öğretmen tayininin yanında taşra teşkilatının kurulması Abdülhamit döneminde yapılmış olan önemli çalışmalardı.

2.2. II. Abdülhamit Döneminde Trabzon Sancağı'nda Eğitim

Osmanlı Devleti, çok uluslu bir yapıya sahipti. Bu yapının doğal sonucu olarak farklı etnik menşeden insanlar, aynı coğrafyayı paylaşmak durumundaydılar. İmparatorluğun önemli merkezlerinden biri olan Trabzon için de aynı durum söz konusuydu. Değişik zamanlarda farklı devletlerin hakimiyeti altına giren şehir 1461 yılında Türklerin eline geçmişti. Bu tarihten sonra önemli ölçüde Türkleşen şehirde Türklerin yanısıra Ermeni ve Rumlar da yaşamaktaydı. 20. yüzyılın başında Trabzon Merkez kazasının nüfus oranlarına bakıldığında, % 59.2 ile Türklerin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Geri kalan nüfusun % 24.9'unu Rumlar, % 8.9'unu ise Ermeniler oluşturmaktaydı (Çapa, 1993, s. 102).

Çeşitli kültürlere mensup olan bu topluluklar kendi kurumlarında kendilerine has eğitim faaliyetlerine devam etmişlerdi. Bu açıdan 1881-1908 döneminde Trabzon Sancağı'ndaki eğitimi incelerken Türklerin ve gayrimüslimlerin eğitim faaliyetlerini ayrı ayrı incelemeyi uygun gördük.

2.3. Müslümanlara Yönelik Eğitim Kurumları

1881 yılında Trabzon'da Türk öğrencilerin eğitim gördüğü başlıca eğitim kurumları şunlardır: Medreseler, Sıbyan mektepleri, İptidai mektepler Rüştîye mektepleri ve İdadiler.

2.3.1. Medreseler

Osmanlı Devleti'nin geleneksel eğitim kurumlarından olan medreseler, Trabzon'un fethiyle Trabzon'da kurulmaya başlanmıştır. Fethi takip eden dönemde kurulmuş olan Fatih, İmaret, İskenderpaşa, Hamza Paşa, Zeytinlik, Çarşı Camisi, Müftü Camisi, Pazarkapı Camisi ve Saraçzade Medreseleri 1881 yılında da Trabzon'un önemli eğitimi kurumlarından idi. Bu dönemde Akçaabat nahiyesinde 3 ve Giresun'da bir medrese bulunmaktaydı (Ş. Sami, 1311, s. 658, 3935).

Bu medreselerin Trabzon'daki eğitim faaliyetlerine önemli katkıları bulunmaktaydı. Başarılı çalışmalarından ötürü 1906 yılının Haziran ayında İskenderpaşa Medresesi müderrislerinden Tevfik Efendi'nin öğrencilerine madalya verildi: "Trabzon Vilayetinde kain İskenderpaşa Medrese'si Faziletlu Tevfik Efendi'den icazet almış olan Akçaabatlı Kızıoğlu Ömer ve İmamoğlu Hafız Ömer ve Debbaghane Cami-i Şerifi İmamı Hacıkadızade Hafız Ali Efendiler'e gümüş liyakat madalyası ihsan buyurulmuştur (Trabzon Vilayet Gazetesi, 20 Cemaziyelevvel 1324). Yine aynı ay içerisinde de İskenderpaşa Medresesi Müderrisi Tevfik Bey'e dördüncü rütbede Mecidiye Nişanı verilmişti (Trabzon Vilayet Gazetesi, 6 Cemaziyelevvel, 1324).

Tablo 1. 1881 Yılında Trabzon Merkez Kazada Bulunan Medreseler

Medresenin Adı	Öğrenci Sayısı
İmaret Medresesi	125
Ortahisar Medresesi	110
Pazarkapı Medresesi	70
İskenderpaşa Medresesi	85
Hamzapaşa Medresesi	42
Zeytinlik Medresesi	27
Çarşı Medresesi	21

Kaynak : Yolalıcı, M.E."Maarif Salnamelerine Göre Trabzon Vilayetinde Eğitim ve Öğretim Kurumları" D.T.A.M. Ankara, 1995. s. 444-445

1903 yılında Trabzon vilayeti dahilinde 60 medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin 26'sı Trabzon Sancağı'nda bulunmaktaydı. Medreselerin Sancak'taki dağılımı ve öğrenci sayısı şöyledir: Trabzon Merkez kazada 7 medresede 480 öğrenci, Ordu'da 6 medresede 453 öğrenci, Giresun'da 4 medresede 188 öğrenci Tirebolu'da 3 medresede 141 öğrenci Görele'de 6 medresede 316 öğrenci bulunmaktaydı. (Yolalıcı, 1994, s. 447-448)

2.3.2. Sıbyan Mektepleri

19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı Eğitim Sisteminin önemli unsurlarından birisi de sıbyan mektepleri idi. Temel eğitim verilen bu kurumlar 19. yüzyıla beraber Osmanlı Eğitim Sistemi'nde meydana gelen değişimlere paralel olarak eski önemini kaybetmişlerdir.

Bazı okullarda kız ve erkeklerin karma olarak okudukları Sıbyan mekteplerine başlama yaşı 4 idi. Bundan dolayı bu okullar ana okulu karakteri taşımaktaydılar. Eğitim ve öğretimin iptidai usullerle yapılması bu okul mezunlarının bilgisiz bir şekilde hayata atılmalarına zemin hazırlamaktaydı (Karal, 1988, s. 171). 1316 (1898) Trabzon Salnamesinde Trabzon Merkez Kaza'da bulunan Sıbyan mektepleri hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Tablo 2 1898 Yılında Merkez Kazada Bulunan Sıbyan Mektepleri

Mektebin İsmi	İdarecisi	Öğrenci Sayısı
1. Ortahisar Sıbyan Mektebi	Hafız Hasan Efendi	53
2. Debbaghane Sıbyan Mektebi	Hafız Necip Efendi	33
3. Yenicuma Sıbyan Mektebi	Abdullah Efendi	57
4. Hacı Kasım Sıbyan Mektebi	Halim Efendi	31
5. Boztepe Sıbyan Mektebi	Ahmet Efendi	147
6. Arasta Sıbyan Mektebi	Ahmet Efendi	97
7. Sotha Sıbyan Mektebi	Hafız Ruşen Efendi	41
8. Kavakmeydanı Sıbyan Mektebi	Reşit Efendi	28
9. Faroz Sıbyan Mektebi	Hüseyin Mehmet Efendi	97
10. Ayasofya Sıbyan Mektebi	Mehmet Efendi	41
Ayafilboy Sıbyan Mektebi	Ali Efendi	55
12. İmaret Sıbyan Mektebi	Hafız Mesud Efendi	59
13. Saçlı Hoca Sıbyan Mektebi	Hafız Fehmi Efendi	13

Kaynak : T.V.S., 1316, s. 280.

2.3.3. İlk Mektepler

Tanzimat döneminde eğitimle ciddi olarak ilgilenilmesi Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında yayınlattığı olduğu bir Hatt-ı Hümayun'la başlar. Ancak ilköğretim alanında yapılan çalışmaların başlangıç tarihi 1847'dir. Bu tarihe kadar Osmanlı ilköğretimin en önemli kurumu olan Sıbyan mektepleri ihtiyaca cevap verememekteydi.

Bu tarihten sonra eğitimle ilgili çalışmalara daha fazla önem verildi. İlköğretim alanında yapılan çalışmalarda sıbyan mekteplerinin yetersizliği görüldü (Akyüz, 1989, s. 179-182).

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Maarif Nazırı tarafından 1869'da yürürlüğe konmasıyla ilköğretim alanında da ciddi çalışmalar başlatılmıştı. Bu nizamname sıbyan mektepleri hakkında önemli hükümler taşımaktaydı. Nizamname ile sıbyan mekteplerinin yapısı önemli ölçüde değiştirilmişti. Bu mekteplerin yapısının değiştirilmesiyle de bunların Maarif Nezaretine bağlı olanları değişik isimde adlandırılmıştı (Akyüz, 1989, s. 182).

1869 Nizamnamesi'nin imparatorlukta bulunan sıbyan mekteplerinin ıslahı ve iptidailerin açılması kararlaştırılmış ise de uygulama safhasında vilayetlerde fazla bir şey yapılamamıştı. 19. yüzyılın son çeyreğinde ise ilköğretim alanında yapılan çalışmaların hızlandığı görülmektedir (Kodaman, 1991; s. 77). Bu dönemde yeni usulde açılan okulların yanında sıbyan mektepleri de işlevlerini devam ettirmekteydiler.

Bu dönemde ilköğretim alanında yapılan çalışmalara imparatorluğun önemli merkezlerinden biri olan Trabzon'da da başlanmıştı. Bu amaçla yeni usulde eğitim yapacak okullar için bina yapımına hız verildi. Ayrıca yeni açılacak okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla 1889 yılında Trabzon'da bir öğretmen okulu açıldı (Uraz, 1957, s. 16-17).

1898 tarihli Trabzon vilayet salnamesine göre Trabzon'da 45 öğrencili bir Mekteb-i İptidaiye bulunmaktaydı. Bu okul bugünkü Cudi

Bey ilkokuludur. O zamanki adı Zeytinlik Mektebi olan okul 1888-1889 öğretim yılında eğitim ve öğretime başlamıştı.

1898'de tüm Trabzon Vilayeti'nde eski usulde eğitim yapan ilköğretim okullarının sayısı 2390 iken yeni usulde eğitim yapan okulların sayısı 229'dur (Kodaman, 1991, s. 86). Bu rakamlara göre Trabzon, Osmanlı Devleti'nin Anadolu vilayetleri içinde Bursa'dan sonra en fazla ilköğretim kurumuna sahip olan vilayetti. Ancak yukarıda verilen rakamlar yıldan yıla değişmekteydi.

20. yüzyılın başında Trabzon Sancağı'nda öğrenci ve öğretmen bakımından en küçük iptidailerin bulunduğu yerleşim yerleri şunlardır: "Kavale, Digne, Sumarif, Tol, Düzyere, Kulus, Köçere, Zorha (2), Hoyre, Mesmazdur, Arkaçlı, Tut, Çürusun, Mecebat, Fedahur, Alınlaz, Homaz, Zeliz, Aslanlivar, Sansiyor, Leyibat, Guloz, Kulanoz, Karasebli, Tilkoy, Maşar, Hacısalih, Karadere, Kamızboz, Sakarlık, Belahur, Butum, İvrit, Galata, Erkudil, Mirakoloz, Mesadarı (2), Beşdere, Fucere, Askom, Mesmur, İnali, Tadrul, Valena, Sulday, Kızara, Zanoz, Keskur, Bozlu, Yavabolu, (okunamadı), Şahmelih, İskenderli, Ashaklı, Çarşalı, Orak, Toraklı, Ene, Azretcamii, Düzköy, Taflahacık, Örendicik, Çevriz, Çandar, Akbenyume, Darı, Burhaniye, Ata, Burken, Pozat, Ahmetler, Abdal, Perşembe, Çandar, Bozkaya, Edincik, Taray" (Aytekin, 1991, s. 213).

Trabzon Sancağı'nda İptidai Mektepleri'nin bulunduğu diğer yerleşim yerleri şunlardır: Trabzon, Yomra, Bayka, Hunoz, Vakfikebir, Hrebul, Dikmeç, Çilekli, Uluca, Akçakilise, Azdekcami, Akkilise, İvriz, Karahan, Pelidözü, Kuşluak, Sürmene, Of, Araklı, Şarlı, Görele, Giresun, Bolaman, Ordu ve Hapisman (Aytekin, 1991, s. 213-214).

20. yüzyılın başında Osmanlı idarecileri temel eğitimi yaygınlaştırmak amacıyla çocuklarını okula göndermeyerek kanunlara karşı gelenlere karşı tedbirlerin arttırılmasını istemekteydiler. Bu konuyla ilgili olarak Trabzon Vilayet Gazetesi'nde şu bilgiler bulunmaktaydı: "Tahsil-i İbtidaiyenin mecburiyeti hakkında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin muhtevi olduğu mevadın Vilayeti Şahanece de mevki-i tatbiki vazh olunduğu ve nizamname mucibince sen-i tahsile idrak etmiş olan çocuklarını mektebe göndermekten imtina edenlerden

ceza-i nakti istifası tekerrür etmişti. İstihbarat-ı ahireye nazaran maarif nizamnamesinin tahsil-i ibtidaiyenin mecburiyeti hakkındaki mevadı nazar-ı itinaya alınarak ceza-i nakdilerin usul ve suret-i tahsili hakkında bir talimatname kaleme alınması merci-i alisinden iktiza edenlere bildirilmiştir" (Trabzon Vilayet Gazetesi, 20 Cemaziyelevvel 1324).

2.3.4. Rüşdiyeler

Osmanlı Devleti'nde ilk rüştiyeler 1846 yılında Mekatib-i Umumiye Nazırlığı kurulduktan sonra açılmıştı. Tanzimat döneminde bu okullar orta öğretimin en alt düzeyindeki okullar konumundaydılar. Askeri olanlarının dışındakilere Mülkiye Rüşdiyeleri de denilmekteydi (Akyüz, 1989, s. 183).

Osmanlı devletinde Rüştiyeler ilk zamanlarda ilk okul üstü hazırlık okulu daha sonraları ise orta okul karakterine sahip bir öğrenim kurumu olarak kabul edilmişti. Rüştiye adıyla ilk ilk okul 1847'de İstanbul'da açılmıştır. İlk kız Rüştiyesi ise 1858'de faaliyete başlamıştır. 1867 yılına gelinceye değin Rüştiyelere yalnız müslüman halkın çocukları alınmaktaydı. Aynı yıl gayrimüslim teb'asının çocuklarının da bu okullara alınması prensip olarak kabul edilmiştir (Yolalıcı, 1994, s. 453)

Osmanlı İmparatorluğu'nda rüştiyelerle ilgili bu gelişmeler olurken Trabzon'da ilk Rüştiye 1872 yılında açıldı (Goloğlu, 1975, s. 173). Bu tarihten sonra şehirde artan öğrenci sayısına paralel olarak yeni rüştiyeler açılması için çalışmalar yapılmıştır (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet, No: 78094). Bölge halkı ve şehirdeki idareciler yeni rüştiyelerin açılması için Osmanlı hükümetine gerekli baş vuruları yapmaktaydılar (B.O.A., Meclis-i Vükela Mazbataları, No: 63-4).

1876 yılında II. Abdülhamid'in Sultan olmasından sonra Osmanlı eğitiminde köklü değişimler oldu. Eğitim faaliyetlerinde Avrupadakine benzer planlamalar yapıldı. Bu çalışmalara ilaveten ülkenin dört bir yanında yeni okullar açıldı.

II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde Trabzon vilayetinde 15 Rüştiye bulunmaktaydı. Bu sayı zamanla artmış ve 1906-1907 öğretim

yılında 22'ye ulaşmıştı. Aynı yıl içinde Trabzon Merkez Sancağı'ndaki rüşdiye sayısı ise on ikisi erkek birisi de kız olmak üzere on üçtü (Kodaman, 1991, s. 103-104).

Trabzon'da bulunan Kız Rüşdiyesi 1891 yılında Hacı Kasım mahallesinde açıldı. 1898 Trabzon Vilayet Salnamesine göre 79 kız öğrencinin eğitim gördüğü okulda erkek rüşdiyelerinden ayrı olarak nakış dersleri de verilmekteydi (T.V.S., 1316, s. 179).

1901 yılına ait bir Osmanlı Arşivi belgesinde, Trabzon'da İnas Rüşdiyesi inşası için yapılması gerekli çalışmalardan bahsederek "Mealinde Trabzon'da İnas-ı Rüşdiyesi için mektep ittihazına elverişli ebniye bulunmadığı cihetle müceddeden bir mektep inşası" gerekli görülüyordu (B.O.A., İrade, Maarif, No: 7). Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kız Rüşdiyesi'nin 1891 yılında eğitime başladığı bina geçici bir bina olup daha sonra değiştirilmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da bulunan rüşdiyelerden birisi de Askeri Rüşdiye'dir. Askerli Rüşdiye 1879 yılında açılmıştır (Albayrak, 1987, s. 51). 1316 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Trabzon Askeri Rüşdiyesi'nde müdür dahil 11 öğretmen bulunmaktaydı. Bu elemanların müdür dahil 4 tanesi asker kökenli olup geriye kalanlar ise sivil öğretmenlerdi (T.V.S., 1316, s. 279).

1320 tarihli Vilayet Salnamesinde ise Trabzon Askeri Rüşdiyesi'ndeki öğretim elemanlarının sayılarının artarak 16'ya çıktığı görülmektedir (T.V.S., 1320, s. 159-160). Bu dönemde en fazla öğrencinin bulunduğu Rüştiye Askeri Rüştiye olup öğrenci sayısı 282'dir (Yolalcı, 1994, s. 455)

20. yüzyılın başında Trabzon Askeri Rüşdiyesi'ne kayıt olacak öğrencilerle ilgili olarak elimizde şu bilgiler bulunmaktadır: "Sene-i ati için Trabzon Mekteb-i Rüşdiye-i Şahanesine kayd ve kabul arzusunda bulunan talebenin sabıka-ı misüllü (?) beşinci gününden itibaren Şevval-i şerifin on beşinci gününe kadar mektebçe etmeyup hamil olduğu şahadetname ile beraber tezkere-i Osmaniye ve aşî şahadetnamesini ve mensup olduğu ailenin ve peder ve validesinin ism ve şöhretiyle hal ve şanlarını ve bir guna vukuatı olmadığını mütezzimen mahallesi imam

ve muhtarını taraflarından dahi müştak ve mahdum hüsn-ü hal varakasını ol babdaki arzuhaline rabt ile Trabzon fırka kumandanlığı canib-i alisine arz ve takdimi umum-u mekatib-i askeriye-i şahane nezaret-i celilesinden şerefverud olup mektebe şakird kabulü hakkında tanzim kılınan talimatnamenin ahkam-ı münderecesinden bulunduğundan cümlelerin malumu olmak üzere ilan olunur" (Trabzon Vilayet Gazetesi, 9 Şaban 1324).

Rüşdiyeler 4 sınıflı olup bu okullarda okutulan dersler şunlardı: Arapça, İmla, Türkçe Okuma-Yazma , Farsça, Kur'an Okuma, Tarih, Hesah ve Coğrafya (Yolalıcı, 1995 s.453).

Son dönem Osmanlı eğitim sisteminde önemli yeri bulunan rüşdiyelerle ilgili olarak 1864 yılında yayınlanan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi"yle getirilen hükümlen dikkat çekicidir. Bu nizamname ile rüşdiyelerin masraflarının maarif sandıklarınca karşılanması karara bağlanırken 500 haneden fazla olan yerleşim yerlerinde birer rüşdiye açılması kabul edildi. Nizamnamenin yürürlüğe konması ile ülke genelinde rüşdiyelerin sayısında önemli artışlar görülmüştür.

2.3.5. Mekteb-i Muallimîn

Sultan Abdülhamit döneminde Rüştiye okullarının sayısı artmıştır. Bu okulların görevlerini yerine getirebilmeleri için her şeyden önce öğretmene ihtiyaç vardı. Osmanlı aydınları çağdaş eğitimin modern usullerle yetiştirilmiş öğretmenlerle yapılabileceğine inanıyorlardı. Bu görüş çerçevesinde 1848 tarihinde İstanbul'da Çarşamba semtinde "Darü'lmuallimin" adıyla ilk öğretmen okulu açılmıştır (Yolalıcı, 1994, s. 457). Daha sonra "Mekteb-i Muallimin" adı altında ülkenin diğer bölgelerinde de öğretmen okulları açılmaya başlandı. Devletin önde gelen kültür ve eğitim merkezlerinden olan Trabzon'da Rüştiyelerin ihtiyaç duyduğu öğretmenleri yetiştirmek amacıyla 1889 yılında Mekteb-i Muallimin açıldı (Uraz, 1957, s. 18)

Öğretmen yetiştiren bu okullarda lisan, tarih, coğrafya, hesap, hat, Türkçe, cebir, kimya gibi derslerin yanısıra din dersleri de okutulmaktaydı. Bu okulların kuruluşunu takiben kısa zamanda bu okullara olan ilgi artmıştır. Nitekim 1898 yılında Trabzon

Darülmualimin'de 7 öğrenci var iken bu sayı 1903'te 65'e ulaşmıştı. Bu okullardan mezun olanların çağdaş bir eğitime sahip olmalarının yanısıra kolayca iş bulabilmeleri muallim okullarına olan talebi artırmıştır (Yolalıcı, 1994, s. 458).

2.3.6. İdadiler

2.3.6.1 Mekteb-i Hamidiye

Sultan II. Abdülhamid döneminde Trabzon'daki rüşdiyelerin sayısında hayli artış meydana gelmiştir. Ancak bu rüşdiyelerden mezun olan öğrenciler Trabzon'da bir üst okul olmadığı için eğitim şanslarını büyük ölçüde kaybetmekteydiler. Bu durumu iyi bilen Nemlizade Hacı Ahmed ve Mehmed Efendi'ler 1880 yılında yanlarına on kişi daha alarak harekete geçtiler. Çözüm olarak da Trabzon'lu şair ve eğitimci Ali Nakiyi Trabzon'a davet ederek özel bir idadi kurmasını istediler (Albayrak, 1988, s. 22).

Yapılan daveti kabul eden Ali Naki Efendi Trabzon'a gelerek şimdiki Cumhuriyet Mahallesi'nde "Mekteb-i Hamidiye" adı ile bir okul açtı ve idaresini üstlendi (Akbulut, 1955, s. 27). Tamamen özel olarak açılan bu okulun tüm masrafları Trabzon halkı tarafından karşılanıyordu. Ancak 1885 yılında Trabzon'da resmi bir idadinin açılmasıyla halkın bu okula olan ilgisi azalmış ve okul aynı yıl kapanmıştır.

2.3.6.2 Mekteb-i İdadi-i Mülki

19. yüzyılın son çeyreğine girerken Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri olan Trabzon'da idadi seviyesinde bir okul bulunmamaktaydı. Bu seviyede bir okulun gerekli olduğunu gören şehir ileri gelenleri, 1880 yılında idadi seviyesinde özel bir okulu şehirde açmışlardı. Mekteb-i Hamidiye ismi verilen bu okul ihtiyaca cevap verebilecek kapasitede değildi.

Bu nedenle Trabzon'da daha büyük ve devlet desteğinde resmi bir idadi okulu açmak fikri yaygınlaştı. Ancak bu fikri gerçekleştirilebilmesi için ortada hiç bir imkan yoktu. O dönemdeki devlet ödenekleriyle Trabzon'da bir idadi inşası mümkün değildi. Bu açıdan şehirde

yapılacak olan bir idadiye şehir halkının katkıda bulunması gerekiyordu.

Bu dönemde Trabzon Valiliği'ne ikinci defa Giritli Sırrı Paşa (1880-1882) getirilmişti (B.O.A., Sicill-i Ahval, c. 1, s. 50). Çalışkan bir kişiliğe sahip olan Sırrı Paşa, eğitime çok önem vermekteydi. Vali de Trabzon halkı gibi şehirde resmi bir idadinin açılması gerektiği kanaatindeydi.

Sırrı Paşa, ilk iş olarak şehrin ileri gelenleriyle, üst düzey memurları toplayarak ne yapılabileceğini tartışmaya açmıştır. Yapılan tartışmalar sonucunda, ayırım gözetilmeksizin bütün öğrencilerin okuyabileceği bir idadinin açılmasına karar verilmişti. Ancak bu okulun inşaat masrafı ve diğer masrafları için ekmeğin değerine ikişer, etin her okkasına beşer pare zam yapılması teklif edildi. Hazır bulunan muteber yerli halktan 18 kişilik bir komisyon seçildi. Komisyonda kendi içinde bir başka komisyonda teşkil etti. Alınan kararları bütün üyeler mühürleyerek idadinin yapılması için görüş birliğine varıldı (Sırrı Paşa, 1316, s. 111-125).

İdadi açma çalışmaları müslüman halk tarafından olumlu karşılanırken, gayrimüslimler idadinin açılmaması için faaliyete başlamışlardı. Bu konuda Sırrı Paşa, şu bilgileri vermektedir: "Trabzon'da tesis ve küşadı ittifakı ile karargir olan mekteb-i kebirin mesarif-i lazıme-i daimesi için kezalik-i ittifak-ı umumi ile ekmek fiyatına zam edilen iki para, güya fukaraya ağır geldiğinden ve böyle bir mektebe lüzum görülmediğinden bahisle mezkûr kararın feshi hakkında bazı ifadeyi havi Kavak Meydan Mahallesi'nden Konizâde Rasim Efendi'nin ve Rum Metropolit ve Ermeni murahhası efendilerin hükümete verdikleri varakalar ol babdaki tahriratı aliyyeleriyle bilvürud mütalea kuzar acizanem oldu ve yine leffen iade kılındı" (Sırrı Paşa, 1316, s. 117).

Daha sonra 18 kişilik komisyonun hazırlamış olduğu rapor incelendi ve zamları toplamak amacıyla bir tahsildarın görevlendirilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca, idadi için gerekli harcamaları, kontrol etmek amacıyla yarısı müslümanlardan diğer yarısı ise Hristiyanlar'dan oluşan 6 kişilik bir komisyon oluşturuldu. Sırrı Paşa, gayrimüslim cemaatin

önde gelen liderlerini yanına çağırarak tekrar görüştü. Onlardan İdadi yapımına karşı tavır alınmamasını istedi. Gayrimüslim cemaatin önde gelen liderleri ise idadinin inşasına taraftar olduklarını ve mevcut söylentilerin asılsız olduklarını belirttiler. Bu sıralarda gayrimüslim cemaate ilaveten Balayızâde Hacı Osman Efendi, Abanozzâde Ali Ağa ve Kavak Meydanı Muhtarı Rasim Efendi, idadi için yapılan çalışmalar aleyhinde faaliyete başladılar. Sırrı Paşa'nın gerekli müdahaleleri sonucu bu çalışmalar da boşa çıkartıldı (Sırrı Paşa, 1316, s. 119).

1884 yılı içinde Maarif Nezareti'yle ilgili gerekli yazışmalar yapıldı. Yapılan yazışmalarda halktan sağlanacak olan yardım miktarları belirtildi. İdadinin inşa edileceği arazi Kavak Meydanı'nda tespit edilmişti. Maarif Nezareti'yle yapılan yazışmalardan sonra alınan müsaadeyle 27 Eylül 1883 yılında idadinin inşası çalışmalarına başlandı (Sırrı Paşa, 1316, s. 15-18). İdadinin inşasına bugünkü Trabzon Lisesi'nin bulunduğu yerde başlandı. 1883 yılında yapımına başlanan idadi 1885 yılında bitirilmiştir. Aynı yıl içinde 40 öğrenci ile eğitime başlayan idadinin (lise) ilk müdürü Ali Naki Efendi'dir (Goloğlu, 1975, s. 210).

Trabzon Mekteb-i İdadi-i Mülkisi'nin açılışını takiben 1889 yılında tamirata ihtiyaç göstermiş ve bu amaçla aynı yıl içinde 5750 gurus ödenek almıştır (B.O.A., İrade, Dahiliye, No: 91451). Kuruluşu takip eden yıllarda idadi, malzeme açısından önemli sıkıntılar içindeydi. 1891 yılında idadinin malzeme ihtiyacını gidermek amacıyla hükümet tarafından 3000 gurus gönderilmişti (B.O.A., İrade, Şurayı Devlet, No 6320).

Trabzon idadisi, açılışını takiben bölgenin kültür hayatında olduğu kadar, Osmanlı Devleti'nin kültür hayatında da önemli rol oynamıştı. Kaliteli eğitimi ve yetiştirdiği öğrencileriyle kısa zamanda ismini tüm Osmanlı ülkesine duyurdu. 1890 yılında idadinin en başarılı öğrencilerinden olan Tayyar Efendi'ye sultan tarafından iftihar madalyası verilmişti (B.O.A., İrade, Dahiliye, No 92968). Yine aynı dönemde Trabzon basınında Trabzon İdadisi ve öğrencileriye ilgili olarak şu bilgiler bulunmaktaydı: "Bu sene şehrimizin mekteb-i idadi-i mülkisinden ikmal-i tahsil ile Mekteb-i Mülkiye'yi şahaneye dehalet et-

mek üzere geçende Dersaadet'e azimet eden Ali Şefik ve Ahmet Münir ve Hasan Feyzi Efendilerin mekteb-i mezkure duhul için icra kılınan müsabaka imtihanında 160 küsur nefer talebe içinde mumaileyhadan Ali Şefik Efendi birinci, Ahmet Münir Efendi on beşinci ve Hasan Feyzi Efendi on sekizinci olarak kabul edildiği maaliftihar Dersaadet evrakı havadisinde mütalaa edilmiştir. Şehrimiz mekteb-i idadisinin saye-i muarefevaye-i hazret-i hilafetpenah izamide günden güne ihtisap ettiği intizam-ı tahsil ve neşet eden talebenin bu suretle nail-i muvaffakiyet olması vilayet maarif müdürü izzetli Tefvik ve Mekteb-i mezkurun müdürü refetlü Faik Bey efendilerin meşhud ayn-ı iftiharımız olan mesai-i mahsuse-i maarifperverleri işarından bulunduğundan ve talebe-i mumaileyhimin ihraz ettikleri iş bu muvaffakiyetlerden dolayı tahsil eden hüsn-ü iftihar en ziyade mumaileyha Tefvik ve Faik Beylere aid bulunmuş olduğundan kendilerinin mesai-i vakailerini bilmünasebe şurada da takdir ile beyan-ı teşekkürü levazım kadar şinasiden ad eyledi" (Trabzon Vilayeti Gazetesi, 19 Cemaziyelahir 1324).

1891 yılına ait vilayet salnamesinde Trabzon İdadisi'nin yatılı bölümü olmaması münasebetiyle öğrenci sayısının beklenilenin altında olduğu belirtilmekteydi (T.V.S., 1309, s. 130). 1892 yılına ait bir arşiv belgesinde Trabzon İdadisi'yle Trabzon'da bulunan Askeri Rüşdiye'nin birleştirilmiş olduğu anlaşılmaktaydı. Yine aynı belgede yer alan "Mekteb-i İdadi-i Mülkiye'yi birleştirilmiş olan Rüşdiye-i Askeriye talebesinin Mekteb-i İdadi'nin leyliye tahvil olunmaktan dolayı çıkarılması lazım gelen" ifadelerinden Trabzon İdadisi'nde bulunan askeri öğrencilerin idadiden çıkarıldıkları anlaşılmaktadır (B.O.A., İrade, Maarif, No: 55-2825).

1897 yılında Trabzon İdadisi'nde okuyan 199 öğrenciden 7 tanesi müslüman değildi. 1903 yılına gelindiğinde öğrenci sayısı 310'a ulaşmıştı (Yolalıcı, 1994, s. 461). Bu rakamlardan da anlaşılabacağı üzere okuldaki öğrenci sayısı altı yılda 111 kişilik bir artış göstermiştir. Bu artış Trabzon sancağında yaşayan halkın eğitime karşı olan ilgisini göstermesi bakımından önemlidir.

2.4. Gayrimüslimlerle İlgili Eğitim Faaliyetleri

Osmanlı Devleti, içinde barındırdığı azınlıklara her zaman hoş görüyle yaklaşmış ve bu azınlıkların kültürel faaliyetlerini kısıtlamamıştır. Bu serbest ortam içerisinde kendi kültürlerini yaşatma imkanına sahip olan azınlıklar, kendi okullarını da kurup buralarda eğitim faaliyetlerin de bulunabilmekteydiler. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak azınlık hakları devletin zararına olacak biçimde genişletilmişti. Tanzimat Fermanı'nın ilanını takiben azınlıklar başta İstanbul olmak üzere bir çok bölgede okullar kurma çabalarını hızlandırmışlardı (Koçak, 1985, s. 485).

Yabancıların Trabzon'da eğitim faaliyetlerinde bulunmaları 19. yüzyıldan çok öncelere dayanmaktaydı. Bu faaliyetler zamanla artmış ve 19. yüzyılda en yüksek noktasına ulaşmıştı. O döneme ait Kilise Defterleri'nde Trabzon'da gayrimüslimlerin yapmış oldukları kültür faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu defterlerden birinde: "Trabzon şehrinin Tuzluçeşme mevkiinde Rum cemaatı etfal inasına mahsus mektebin harab vazh olunmasına mebni tecdiden ve tevsien inşasına ruhsat itası hakkında Rum patrikliğinden vuku bulan istia üzerine sebk eden istia cevaben ezcümle kılınan tahkikatı havi (?) yedi metre irtifasında kargir ve üç katlı bir mekteb inşasına ve sarfı iktiza eden 3528 Osmanlı altunıyla 80 santiminin kilise sandığı nakd-ı mevcutunda tesviye ve ita olunacağına" dair ifadeler bulunmaktadır (B.O.A., Kilise Defteri, No: 3, s. 212).

1881-1908 yılları arasında Trabzon Sancağı'ndaki eğitim faaliyetlerinde azınlıklar önemli rol oynamaktaydılar. Şehirde çok uzun süredir yaşayan Ermeni ve Rumlar'ın yanısıra ticaret ve konsolosluk amaçlarıyla şehirde bulunan yabancıların da okulları bulunmaktaydı.

2.4.1. Trabzon Kemer kaya Rum Koleji

Kesin kuruluş tarihi bilinmemekle beraber 17. yüzyılda kurulmuş olduğu tahmin edilmektedir. 1898 yılına kadar Rumlar tarafından eğitim faaliyetlerinde kullanılan bu okul 1898 yılında Rumlar tarafından yeniden inşa edilmiştir. Bugünkü Anadolu Lisesi olan bu bina 1902 yılında yeniden öğretime başlamıştır (Albayrak, 1987, s. 44).

2.4.2. Ermeni Okulu

Bugünkü Kemer kaya mahallesinde bulunan okulun kuruluş tarihi bilinmemektedir. 19. yüzyılın son döneminde okulun başında Mihadiyân isimli bir papaz bulunmaktaydı (Albayrak, 1987, s. 46).

2.4.3. Amerikan Okulu

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nde bulunan Amerikan okullarında büyük artış görülmüştü. Bu yıllarda Amerikan Misyonerleri'nin en çok faaliyet gösterdikleri ülkelerden birisi de Osmanlı Devleti'ydi. 1910 yılında Osmanlı Devleti'nde Amerikalılara ait 435 okulda 23.465 öğrenci öğrenim görmekteydi (Kocabaşoğlu, 1985, s. 495).

Trabzon'da bulunan Amerikan okulu 1865 yılında ilköğretim amacıyla açılmıştı. Ancak okula ruhsat verme tarihi 1896'dır (Uraz, 1957, s. 19). Bu okul bugünkü Taksim Meydanı'nda Boztepe'ye çıkarken solda bulunmaktaydı.

2.4.4. Fransız Okulu

19. yüzyılın son çeyreğinde misyonerlik amacıyla Trabzon'da açılan okullardan birisi de Fransız Sen Greguar okulu idi. Murat Uraz'a göre bu okul 1875 yılında ilk ve orta derecede eğitim faaliyetleri için açılmıştır. Yine aynı yazar okula verilen ruhsatnameyi 1897 tarihli olarak göstermektedir (Uraz, 1957, s. 19).

Ancak yaptığımız incelemeler sonunda, 3 numaralı, Kilise Defteri'nde Trabzon'da bir Fransız okulu inşası için müsaade dilekçesi tespit edilmiştir. Bu dilekçede konuyla ilgili olarak; "Fransa cemaati ihvani tarafından Trabzon'da inşasına ruhsat itası istia olunan mektebe dair cenab-ı vilayetten vuku bulan işarına nazaran mekteb-i mezkurun orada Meydan-ı Şarki'ye giden tarik üzerinde" inşası için müsaade istenilmekteydi (B.O.A., Kilise Defteri, No: 3, s. 315). Okul yapımı için yapılan bu talebin Arif Paşa'nın Trabzon valiliği dönemine tekabül etmesi, bu okulun 1905'den sonra yapılmış olabileceğini göstermektedir.

2.4.5. İran Okulu

Trabzon'da yaşayan yabancılara ait bir okul da İranlılar'a ait Mekteb-i Nasırı'dır. Okul 1883 yılında Mirza Mehmet Ağa tarafından yaptırılmıştır. Okul bugünkü Meydan civarında bulunmaktaydı (Uraz, 1957, s. 16-17). Bu okulun ruhsat tarihi 1897 olup (Yolalıcı, 1994, s. 465) Trabzon'da yaşayan İranlılara hitap etmekteydi.

Özetle: 1890 yılında Trabzon Sancağı'nda yaşayan Ortodokslara ait 136 okul bulunmaktaydı. Bu okullarda 7106 erkek öğrencinin yanısıra 330 kız öğrenci de eğitim görmekteydi. Bu okullarda 159 öğretmen görev yapmaktaydı. Aynı yıl içinde şehirde Ermenilere ait 29 okul bulunmaktaydı. Bu 29 okulda 895 kız, 275 erkek öğrenci öğrenim görmekteydi. Bu okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 28'di (Cuinet, 1892, s. 13).

1898 yılında Trabzon Sancağı'nda Katolik Ermenilere ait 3 tane orta öğretim kurumu bulunmaktaydı. Bunların 2 tanesi normal rüşdiye olup biri lisan mektebiydi. Bu okulların hepsi de erkek okulları olup 130 öğrenci öğrenim görmekteydi (Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 7198).

Aynı yıl içinde Trabzon Merkez Sancağı'nda Rumlara ait 4 Rüşdiye'nin 3 tanesi kız rüşdiyesi olup 1 tanesi erkeklere aitti. Bu okullarda 260 kız ve 110 erkek öğrenci eğitim görmekteydi. 1903 yılında Trabzon Merkez kazada Rumlara ait 4 okulda 439 öğrenci öğrenim görmekteydi. Aynı yıl Merkez Kaza'da Fransızlar'ın ortaokullarında 121, İranlılar'ın ortaokullarında ise 45 öğrenci vardı (Yurt Ansiklopedisi, 1982, s. 7198).

1881-1908 yılları arasında Trabzon Sancağı eğitim faaliyetleri açısından Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biridir. Vilayet dahilindeki eğitim müesseselerinin gelişmesi daima normal ve dengeli bir biçimde ceryan etmiştir. Okullaşma oranının yüzde 10 dolaylarında olmasına rağmen köy sayılarındaki hızlı artış eğitim müesseselerinin gelişmesini menfi yönde etkilemiştir. Trabzon Vilayeti'nde sultani ve idadilerin durumu iptidai mekteplerine göre daha iyi seviyedeydi (Aytekin, 1991, s. 215).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. EKONOMİ

3.1. 19. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Trabzon Ekonomisi

Karadeniz Bölgesi, eski çağlardan beri coğrafi konumu ve zengin doğal kaynaklarıyla Anadolu'nun önemli yerleşim alanlarından biridir. Bölgede kayda değer ilk yerleşimlerin, ticaret yollarının denize ulaştığı ve deniz taşımacılığına müsait yerlerde yapıldığı görülmektedir. Özellikle Karadeniz'in güneydoğu kıyısında kurulmuş olan Trabzon, Doğu Anadolu üzerinden İran ve Kafkasya'ya ulaşan bir yol vasıtasıyla ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu bir liman şehriydi (Tekindağ, 1975, s. 457).

Trabzon'un ekonomik önemi Ortaçağ'da daha da artmıştı. Bunun başta gelen sebebi; 11. yüzyılda başlayan Haçlı Seferleri'nin Doğu ile Batı'nın münasebetlerine yeni bir yön vermiş olmasıdır. Haçlı seferleri sonunda umduklarını elde edemeyen Haçlıların Akdeniz'de uygulamaya başladıkları politikalar sonucu Akdeniz Bölgesi'nde ticaret sekteye uğradı. Bu durum ticaret yollarının Güney'den Kuzey'e kaymasına sebep oldu (Safran, 1988, s. 459). Böylece doğu ile batı arasındaki teması sağlayan Akdeniz'e, Güney Rusya daha doğrusu Karadeniz'in kuzey kıyıları rakip çıkmış oluyordu (Akdağ, 1995, s. 354).

13. Yüzyılın sonlarına doğru Altınordu Devleti'yle İlhanlılar arasında meydana gelen mücadeleler Kefe-Trabzon-Tebriz arasındaki ticaret yolunun ön plana çıkmasına zemin hazırladı. Bu dönemde İdil havzasından Rus prensliklerinden Kırım'a ve Trabzon'a giden yol ticari münasebetlerle önemli bir yer tutuyordu. Trabzon'a kürk, keten ve esirlerden başka Rus buğdayı da gönderiliyordu. Bölgeye Asya'dan getirtilen ürünler ise baharat ve ipeklerden oluşmaktaydı. Bu mallar

Kırım'a İstanbul'a ve Avrupa'ya götürülmekteydi. Avrupa'dan ihmal edilen mallar arasında cam eşya, kağıt, kumaş ve ibrişim en önemli ürünlerdi. Trabzon ve çevresine getirtilen bu ürünlerin yanısıra buradan ihraç edilen ürünler şunlardı: Bakır, gümüş, pamuk, hububat, sebze, meyve ve canlı hayvan (Öztürk, 1995, s. 115-116, Turan, 1988, s. 155-158, Safran, 1988, s. 459-460).

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin güçlenmesiyle doğru orantılı olarak Anadolu'da Osmanlı hakimiyeti'nin genişlediği görülür. Bu genişlemeye paralel olarak 26 Ekim 1461'de (21 Muharrem 866) Trabzon Osmanlılar'ın eline geçti (Uzunçarşılı, 1988, s. 55). Osmanlıların Karadeniz'de hakimiyet kurmasını takiben bölgedeki ticari faaliyetler hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Mübahat Kütükoğlu ve Şerafettin Turan'a göre, Osmanlı fetihlerini takiben Karadeniz, ticaretteki uluslararası niteliğini kaybederek mahalli ihtiyaçlara yönelik ticaretin yapıldığı bir deniz haline geldi. Bu durum, Karadeniz ticaretinin azalmasının yanısıra milli bir yapıya bürünmesine neden oldu (Turan, 1988, s. 158 Kütükoğlu 1988, s. 97-102).

15. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz ticaretinde azalma olduğu yolundaki görüşlerin karşıtı görüşler de bulunmaktadır. Bu görüşlere göre, Karadenizdeki Türk hakimiyeti ile bölgedeki ticari faaliyetler azalmamıştır. Çünkü, yabancılara verilen imtiyazların yanında Akdenizdeki canlı ticaretten bu dönem Karadeniz ticareti de olumlu yönde etkilenmiştir (Öztürk, 1995, s. 123-128).

İstanbul'un fethini takiben 1461 yılında Türk hakimiyetine geçen Trabzon ticari hayattaki canlılığını Osmanlılar devrinde de korumuştur. "Ancak, Karadeniz'e yabancı bandıralı gemilerin yasaklanması ile Trabzon limanındaki ticari faaliyetler uzun zaman Türk bandıralı gemilere münhasır kalmıştır" (Kütükoğlu, 1988, s. 97). Gerçi Avrupalı devletler bir takım ahitnameler yoluyla ticari alanda bazı imtiyazlar elde ettiyseler de bu imtiyazlar Trabzon ticaretine uluslararası nitelik kazandıracak boyutta değildi. Bu durum, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar devam etti. Bu antlaşmanın 11. maddesi uyarınca Rusya, Osmanlı ülkesinden ticaret yapma serbestisini kazanıyordu (Uçarol, 1989, s. 181). Küçük Kaynarca Antlaşması'nı takiben Ruslara

Karadeniz'de tanınan ticari imtiyazlar bir çok Avrupalı devlete de tanınmıştır. Bu imtiyazlar, bölge ticaretinde belli bir canlanma meydana getirmiştir (Kütükoğlu, 1988, s. 93).

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz ticareti üzerindeki tekeli yitirmesi ekonomik açıdan önemli sonuçlar doğurdu. Osmanlı tüccarlarının gelirlerinde eskiye oranla büyük düşüşler oldu. Osmanlı tüccarları, eski imkanlarını kaybederek, ticaretteki egemen konumlarını Osmanlı Rum tüccarlara terketmek zorunda kaldılar. Rus çarı ile Eflak ve Boğdan'ın Fenerli Beylerinin himayeci tutumları sayesinde Rumlar, büyük bir avantaj kazanmışlardı. Eflak ve Boğdan'da yapılan yasal düzenlemeler özellikle Rum tüccarların çıkarınaydı. Ayrıca Rusya'nın bölgeyi etkisi altına alışından sonra, müslüman tüccarlar ya göç etmek ya da sürgün edilmek yoluyla Kuzey Karadeniz limanlarından ayrılacaklardı.

Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması Osmanlı-İran ticaret yolları üzerinde de etkili oldu. Eskiden ticari ilişkilerde Türk tüccarlarla bağlantı kuran İranlı tüccarlar, büyük İstanbul tüccarlarının aracılığı olarak bundan sonra Tebriz ya da Trabzon'daki Ermeniler'in yardımına baş vurmaya başladılar. Diğer taraftan deniz nakliye ücretlerinin kervanlarınkinden bir hayli düşük olması, İngilizlerce İstanbul'dan Trabzon'a Trabzon'dan Tebriz'e yapılan ticaretin, Rusya'nın Kafkaslar üzerinde yaptığı ticaret karşısında rekabet gücünü büyük ölçüde arttırdı. Bu da İran ithalatının kısa zamanda yön değiştirmesine yol açtı. Bu gelişmeler karşısında Rusya, Ermeni nüfusuyla özellikle de Trabzon ve Tebriz'deki Ermeni tüccarların statüsüyle etkin biçimde ilgilenmeye başladı (Turgay, 1994, s. 47-48).

19. Yüzyılın ilk yarısında yabancı tüccarların Osmanlı imparatorluğundaki ticari faaliyetlerinde büyük bir artış görüldü. Bu artışta en büyük etken, Osmanlı devletinin almış olduğu askeri mağlubiyetlerin ardından galip devletlere vermek zorunda kaldığı imtiyazlardır. Özellikle İngilizlerle yapılan 1838 ticaret antlaşmasından sonra Osmanlı ekonomisi büyük sıkıntılar içine düşmüştür (Özçelik, 1993, s. 10-24). "1838 ticaret antlaşmasıyla Osmanlı dış ticaretine uygulanan gümrük vergilerinin düzeyi yeniden belirlenmiştir. 1838 öncesinde ithalat üzerinden yüzde 3 gümrük resmi alınmaktaydı.

Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar mallarını ülke içinde bir yerden diğerine taşırlarken yüzde 8 vergi (kara gümrük) ödemek zorundaydılar. 1838 antlaşması ihracattan alınan vergileri yüzde 12'ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergileri ise yüzde 5 olarak saptıyordu. Öte yandan yerli tüccarlar iç gümrükleri vermeye devam ederken yabancı tüccarlar bu yüzde 8'lik vergi yükünden kurtuluyorlardı. Böylece yabancı tüccarlar yerli tüccarlar karşısında çok önemli bir imtiyaz elde etmiş oluyorlardı" (Pamuk, 1985, s.654). İngilizlerle yapılan bu antlaşmayı takiben sanayileşmesini tamamlamış veya tamamlamakta olan devletlerle benzer antlaşmalar yapıldı (Gürsel, 1985, s. 690 Özçelik 1993 s. 22).

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'ndan önce imzalanan Edirne Antlaşması etkisini derhal Trabzon'da gösterdi; ithal ve ihraç mallarının çeşidi sayıca arttı. Örneğin, Trabzon'un 1828'de ihracatı 217.500 ithalatı ise 1.105.000 ruble idi. Antlaşmanın imzalanmasından bir yıl sonra 1830 yılında ise Trabzon'un ihracatı üç kat artarak 752.000 rubleye ulaşırken ithalatı da 5.270.000 rubleye sıçramıştı. İthalat kumaş, çuha, şeker, kahve, demir ve çelik eşyanın yanı sıra rom, porselen ve kristal gibi kimi lüks tüketim mallarından oluşmaktaydı. İhracat ise artık keşmir şalları, İran halıları, sakız ile büyük miktarda bakır eşyayı içermekteydi. Döneme ilişkin kaynaklar önemli düzeylerdeki fiyat artışlarına ya da tedavüldeki paralar da istikrarsızlığa işaret etmediklerine göre, ithalat ve ihracat değerlerindeki bu artışların, ticaret hacmindeki mutlak bir büyümeyi dile getirdiği kesindir (Turgay, 1994, s. 51-52). 1830-1834 yılları incelendiğinde Trabzon ticaret hacminin dört kat arttığı görülmektedir (Yerasimos, 1980, s. 346-347).

Trabzon'un ticaret hacminin artması büyük devletler arasında siyasi ve ekonomik rekabeti daha da hızlandırdı. Bu konuyla ilgili olarak Friedrich Engels New York Daily Tribune gazetesinin 12 Nisan 1853'de yayınlanan bir nüshasında şu bilgileri vermektedir: "İstanbul ve özellikle Asya Türkiyesinde Trabzon Asya içlerine Fırat ve Dicle vadisine İran ve Türkistan'a yapılan kervan ticaretinin başlıca pazarlarıdır. Bu ticaret te çok hızlı artıyor. Adını andığımız iki kentin Rum ve Ermeni tacirleri büyük ölçüde İngiliz mamul malı ithal ediyorlar. Bu mallar düşük fiyatları nedeniyle hızla Asya haremelerinde

yerli sanayinin yerini alıyorlar. Böyle bir ticaret için Trabzon'un yeri başka noktalardan daha elverişli. Hemen gerisinde aşılması Suriye çöllerinden daha az güç olan Ermenistan tepeleri var. Bağdat, Şiraz ve Tahran'a ki bu sonuncu yer Hive ve Buhara'dan gelen kervanlar için ara pazar görevi görüyor- uygun uzaklıkta. Trabzon ticareti Rusya ile İngiltere'nin çıkarlarını iç Asya'da bir kez daha çatışma durumuna getirdiği için önemli bir siyasi hesaplaşma konusu haline geliyor" (Engels, 1977 s. 30-31 Yavi, 1994 s. 72-74)

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'un ticari kapasitesi daha da arttı. Bu artıştaki en önemli etkinin Kırım Savaşı olduğuna kuşku yoktur, Askeri hareketlerin en önemli sahnesi Kırım yarımadasıydı; Trabzon , ticaretindeki artış savaşın olumsuz sonuçlarının getirebileceğinden de daha fazla oldu. Kırım yarımadasındaki müttefik orduları malzemelerinin büyük bölümünü Trabzon aracılığıyla aldıkları için ithalat istikrarlı bir artış gösterdi. Müttefiklerin Karadeniz'deki Rus limanlarına uyguladıkları ambargoya rağmen, Rusya'nın Kafkas eyaletleri hala İngiliz mamul maddeleri ve sömürge ürünlerini satın almaya devam ediyorlardı. Bu maddeler Trabzon yolundan İran'a geldikten sonra Kafkas eyaletlerine gidiyordu. 1855 yılında Trabzon, ithalatının toplam değeri 2.432.160 paunda ulaşmıştı. İhracat da bir önceki yıla göre 53.047 paundluk bir artış gösterdi (Turgay, 1994, s. 57).

Barışın yaklaştığı 1856 yılında bazı tüccarların Rus limanlarına uygulanan ambargodan dolayı Avrupa mallarının ulaşamadıkları Gürcistan'la ilgilenmeye başladıkları görülmektedir. Bu yılın sonunda Trabzon'un toplam ithalatı 2.816.304 paunda ulaşmıştı ve Gürcistan'a gönderilmek üzere İngiltere'den gelen pamuklu kumaş, şeker, çay, baharat ve bira, Fransa'dan gelen şarap, rom ve konyak, İstanbul'dan gelen konserve, et, meyve, mobilya ve bazı lüks tüketim maddelerinden oluşuyordu. Savaştan sonra, 1856 ve 1860 yılları arasında Trabzon'un yıllık ihracat ve ithalat ortalaması 1.120.000 paund ile 3.307.000 paund arasında değişiyordu. Bu beş yıllık dönemde 16.532.500 paundluk toplam ithalatın içinde İngiltere'nin payı % 90.7'ye ulaşüyordu; bunun yaklaşık üçte birini pamuklu mamul maddeler oluşturuyor ve büyük bölümü de İran'a gönderiliyordu (Turgay, 1994, s. 58).

3.2. II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Sancağı'nda Ekonomi

Trabzon, 19.yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında uluslararası ticaretindeki azalmaya rağmen Osmanlı ekonomisi içindeki önemli yerini muhafaza etti. Şehir, 1881-1908 yılları arasında limanda yoğunlaşan ticari etkinliklerin yanısıra değişik sanayi kolları ve tarım ürünleriyle bölgenin en canlı ticaret merkeziydi. 19. yüzyılın ortalarında şehirde bulunan Rusya, Yunanistan, İran, İngiltere, Avusturya, Fransa, İtalya, Belçika ve Prusya konsoloslukları Trabzon'un siyasi ve ekonomik önemini gösteriyordu. (Bıjškyan, 1969, s. 70-76, Peker, 1945, s. 17).

3.2.1. Ticaret

1881-1908 yılları arasında Trabzon Merkez Sancağı çok yoğun bir ticaret hayatına sahipti. Bu yoğunluğun başlıca sebebi yurt içi ve yurt dışından getirilen mallarla Merkez Sancağı'nda üretimi yapılan tarım ve sanayi ürünleriydi. Her yıl bir çok yabancı tüccar bu ürünleri almak için Trabzon'a gelirdi, yabancı tüccarların özellikle gayrimüslim tüccarların başlıca ikamet yeri Gavur Meydanı (bugünkü meydan mevki) diye adlandırılan yerdir. Burası şehrin en güzel yeridir. Burada genelde gayrimüslimlerin işlettiği lüks lokanta ve otellerin yanısıra, konsolosluklarla gemi acentaları bulunmaktaydı (Deyrolle, (t.y), s. 10 (1869 yılında Trabzon'u ziyaret eden Fransız seyyah).

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'daki yerel ticaretin çarşı denen ticaret merkezlerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Evliya Çelebi'ye göre "Trabzon'un çarşıları çok zengindir. En seçkini Mumhane kapısı önünde taşra (şehirdışı) esnafının bulunduğu (Mumhaneönü Çarşısı)'dır. Burada bir sürü dükkân, deniz kıyısında adeta üst üste yığılmış durumdadır. Ayrıca taştan yapılmış büyük bir Bedesten binası vardır ki, büyük tüccarlar bu bedestendedirler. Ortahisar'da seksen dükkânlık Küçük Pazar denen bir çarşı vardır ki, burada her türlü esnaf bulunur" (Goloğlu, 1975, s. 77). Trabzon'un çarşıları hakkında Theophile Deyrolle'nin geniş bilgi verdiğini

görüyoruz. Deyrolle, Trabzon'un en önemli çarşısının Hristiyan mahallesinde olduğunu ve bu çarşıda Batı'dan getirilen malların Doğu'dan getirilen mallara oranla daha çok olduğunu yazmaktadır. Özellikle İsviçre ve Avusturya'dan getirilen pamuklularla, oyuncaklar pazarın her yerinde bulunmaktaydı. Ayrıca Horasan ve İzmir'in halıları Haleb, Diyarbakır ve Bursa'nın kumaşları, kıymetli taşlar ve antika silahlar yazarın dikkatini çeken diğer önemli ürünlerdi (Deyrolle, (t.y.), s. 11).

Deyrolle'nin dikkatini çeken diğer bir nokta da çarşıda ticaretle meşgul olan değişik uluslara mensup tüccarların karakter yapılarıydı. Deyrolle'ye göre: "Türk ciddi ve sessiz çubuğunu içerek müşterisini bekler. Müşteri alacağı şeyi elinde evirip çevirdikten sonra değerini sorar, dükkancının ağzından bir rakam düşer. Artık pazarlık etmek faydasızdır. Bütün sözlerin cevabı dükkancının aşağıdan yukarıya bir baş hareketidir. Bu harekete dilin damağa çıkmasından çıkan bir ses eklenir.

Rum ile Ermeni tamamen başkadır. Müşteriye seslenir, esvapından tutup çekerler, bir laf sağanağına tutarlar ona en yumuşak kelimelerle hitap ederler. Kardeşim derler, ruhum, dostum derler ve gösterdikleri malın iki misli değerini isterler. Bununla beraber Ermeni tüccar Rum'dan daha ağır başlı ve namusludur.

Trabzon'da pek çok olan İran'lı bezirganlara gelince; içlerinde bazıları Türklerin meziyetleri ile hristiyanların hilekarlıklarını birleştirmiştir. Karakterleri uysal tavır ve hareketleri sevimli dudaklarının üstünde daima bir tebessüm vardı" (Deyrolle, (t.y.), s. 10-11-12).

Çarşıda kuyumcular, nalbantlar, berberler, terziler, lokumcular, kavurmacılar, sarraflar, kunduracılar, çizmeciler ve bakırcılar bulunmaktaydı. Çarşı içindeki dükkanlarda üretilen, kılıçlar, silahlar, baltalar, altın ve gümüş işlemelerin yanı sıra çeşitli kumaşlar, halılar, ipek ve pamuk çarşaflar satılmaktaydı (B.O.A., Y.M.M.E., No: 77-73).

Diğer önemli bir ticaret merkezi çarşıya yakın olan pazar'dır. Pazarda çok değişik meyve ve sebzeler ağırlıklı olarak satılmaktaydı. Şehrin başlıca pazar yerleri ve pazarların kurulduğu günler şöyledir.

Tablo 3. 19. Yüzyılın Sonunda ve 20.Yüzyılda Trabzon Sancağında Geçici Pazar Yerleri

Cuma : Görele'de
Cumartesi : Akköy, Sürmene'de çarşamba-i kebir'de.
Pazar : Tirebolu'da.
Pazartesi: Vakf-ı kebir, Giresun, Kelkit'de.
Çarşamba: Akçaabad, Yomra, Of, Keşap, Ordu'da.
Perşembe: Perşembe, Sürmene'de

Kaynak :T.V.S., 1287, s. 78-80.

Trabzon'da ayrıca geçici pazar mahalleri de bulunmaktaydı. Bu pazar yerleri daha ziyade önemli günlerde şehrin dışında belli alanlarda kurulmaktaydı. Bu pazar yerleri ve kuruluş yerleri şöyledir: Kadırğa'da 1 Mayıs - 20 Eylül arası her Cuma, Sis Dağı'nda: 15 Haziran - 15 Ağustos; Hızır Nebi'de 7 Temmuz ve Sumela'da 15 Ağustos'da pazar kurulurdu (Çadircı, 1988, s. 20-21).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında şehirdeki ticari faaliyetlerde müslüman olmayan tüccarların, müslüman tüccarlara oranla daha büyük gelirler elde ettiklerini görmekteyiz. Bunun başlıca sebebi; 1830'larda başlayan Trabzon-Tebriiz ticaretiyle (Issawı, 1970, s. 18-27) bölgeye yoğun olarak gelmeye başlayan Avrupa'lı tüccarların bu ticarete yerli Hıristiyanlar'la işbirliği yapmasıdır. Gün geçtikçe zenginleşen Hıristiyan tüccarlar şehir ticaretinde Müslümanlara oranla daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardı. Şehirdeki Hıristiyanlar, iktisaden güçlenirken köylerde toplu halde yaşayan Hıristiyanların

sanayi ürünlerini işleme becerileri sayesinde refah seviyeleri yükselmekteydi.

Köylerdeki Hristiyan halkın ekonomik refahını yükseltmek isteyen kilise ileri gelenleri, bu amaçla kurslar açıyorlardı (Bryer, Winfield, 1985, s. 191). Hristiyan toplumun ekonomik olarak güçlenmesinde bir başka etken de, Hristiyanların Rusya ile olan yakın ticari münasebetleriydi. "Hristiyan toplum, böyle bir sosyal değişim yaşarken kiliselerde papazlar kendilerine zenginlik ve refah sağlayan ve kiliselerin öncülüğünde öğrenilen bu sanatların, Türklere öğretilmemesini, Rumlardan sanat sahibi olmayanlara, okuma yazma bilmeyenlere kızlarını vermemelerini verseler dahi kilisenin bu gibi kimseye nikah kıymayacağı şeklinde vaazlar vermeye başlamıştı. Bakırcılık, Rumlar tarafından icra edildiği için Türkler arasında "Rum Sanatı" diye adlandırılmaktaydı" (Bilgin, 1990, s. 330).

Yabancıların birbirleriyle olan yakın ilişkileri yanında Avrupa'lı dindaşlarıyla kolayca anlaşabilmeleri Osmanlı devletindeki ticari faaliyetlerde onları ön plana getirdi. Bu durum Trabzon'da da aynıydı. 1884 yılında Trabzon'da bulunan on dört büyük komisyon acentasının sahiplerinden hiç biri Türk değildi. Üçü İran'lı, biri İsviçreli, diğerleri ise Rum ve Ermeni'ydi. Şehirdeki otuz üç ihracatçıdan yalnızca üç tanesi Türk'tü. Bu üç ihracatçı da İstanbul'a tütün, fındık ve gıda maddesi gönderiyordu (Turgay, 1994, s. 64).

Dış ticaretin gelişmesine, paralel olarak hizmet sektöründe de gelişmeler meydana geldi. 19. yüzyılın sonundan itibaren şehre yükte hafif pahada ağır değerli mallar gelmeye başladı. Ticaretteki bu yeni gelişme bir çok sigorta şirketinin şehirde temsilcilik açmasını sağladı. 1894 yılında şehirde bulunan on dört sigorta şirketinin temsilcilerinin çoğu gayri müslim Osmanlılardı.

19. yüzyılın sonunda hizmet sektörünün gelişmesine paralel olarak şehirde sigortacılık hizmetlerinin yanısıra Bankacılık sektörü de faaliyete geçmişti. İngiliz ve Fransız sermayesinin denetiminde olan Osmanlı Bankası, 1883'te bir temsilcisini Trabzon'a göndererek şehirdeki ekonomik faaliyetleri inceletmişti. Osmanlı Bankası'nın Trabzon'da ilk şubesi, 1891 yılında açılmıştı. Osmanlı Bankası'nın

açılışını takip eden dönemde Ziraat Bankası'nın da Trabzon'da şube açtığını görüyoruz. Diğer ekonomik faaliyetlerde olduğu gibi bankacılık sektöründe de çalışanların büyük çoğunluğu gayrimüslimdi. 1320 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre Ziraat Bankası Trabzon şubesinde çalışan memurların hepsi gayrimüslimdi. 20. yüzyılın başında Ziraat Bankası Trabzon şubesi çalışanları: Müdür Hanımoğlu Marios, denetçi Paul Hristo, veznedar Honore Ponapace, muhasebeci Agob Zariff, katip İbrahim Kavuksuyan, yardımcı muhasebeciler Konstantin Artilaris ve Sylvio Lemi, tahsiltan Istephan Hosbiyan'dır (T.V.S., 1320, s. 131).

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon ticari hayatı içinde Değirmenderesi diye adlandırılan bölgenin ticari öneminin arttığını görüyoruz. Deyrolle hatıralarında Zeytinlik Mahallesi'nden Değirmenderesi vadisine inerken Değirmenderesi'nde pek çok ahşap değirmenin bulunduğunu ve bu değirmenlerin pek kaba bir un öğüttüklerini belirtmektedir (Deyrolle, (t.y.), s. 16-17). 1890 tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden anlaşıldığına göre 1890 tarihinde burada Avrupakari tuğla ve kiremit üretimi amacıyla bir fabrika kurmak için iki tüccar tarafından girişim yapıldığı görülmektedir. Bu girişimle ilgili olarak bir belgede: "Trabzon vilayeti dahilinde vaki Değirmenderesi nam mahalde Avrupakari kiremit ve tuğla vesaire imaline mahsus olmaküzere tesis edecekleri fabrika için bazı müsadaat talebine havi Çulhazade Şükrü ve Kadri Efendi'ler tarafından ita olunup vilayet-i mezkureden ba tahrirat irsal olunan arzuhal ve ol babda Maliye ve Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretleri ve rüsumat emanetiyle ceryan eden muhaberat üzerine icra kılınan tedkikata havi" ifadeleri yer almaktadır (B.O.A., İrade, Maliye, No: 71-277).

Bölgede sanayi faaliyetlerinin artmasına paralel olarak bir çok yeni mağaza ve dükkanın açıldığını görmekteyiz. Bu dükkanların daha ziyade Türk olmayanlar tarafından işletilmesi o dönem Trabzon ticaretinde Türk olmayanların etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir (B.O.A., İrade, Defter-i Hakani, No: 226-513, No: 216-217).

3.2.2. Sanayi

3.2.2.1. Yerli Sanayi

Trabzon'da 19. yüzyılda sanayi faaliyetlerinin daha çok el sanatları ve maden işletmeciliği üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Trabzon'daki el sanatlarında kuyumculuk, bakırcılık, marangozluk, dokumacılık, gemi yapımcılığı, kaşıkcılık ve balıkçılık ilk sıralarda yer olmaktadır. Bu sanayi kollarından bir kısmı çok eskiden beri bölgede yapılmaktaydı. Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Trabzon'da "özellikle maden sanatlarında çok ileri gitmiş olan ve buhardan (tütsülük) gülabdan (gül suyu kabı), kılıç, bıçak, Trabzon baltası gibi eşyayı, sedef işlerini eşsiz bir ustalıkla yapan ve Şehzade Selim'in valiliğinde Sultan Bayezid adına para basabilecek kadar kuyumculuk sanatında ileri gitmiş sanatçılar bulunduğunu" kaydetmektedir (E. Çelebi, 1969, s. 41-46).

3.2.2.2. Kuyumculuk

Bölge hayatında kuyumculuğun özel bir yeri vardır. şehirdeki ustaların yapmış olduğu altın ve gümüş işlemler tüm Osmanlı ülkesinde rağbet görüyordu. Gümüş yataklarının vilayetin dahilinde bulunması kuyumculuğu olumlu yönde etkilemekteydi. Rivayetlere göre, kuyumculuğun Yavuz Sultan Selim döneminden beri Trabzon'da yapıldığı söylenmektedir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında kuyumculuğun eski önemini kaybetmiştir (T.V.S., 1321, s. 210).

3.2.2.3. Bakırcılık

Trabzon halkının ilgi gösterdiği sanatlardan birisi de bakır eşya imalatıdır. İncelediğimiz dönemde bakırcılık sanatının daha çok Rumlar tarafından yapıldığını görmekteyiz. Bu el sanatı, mahalli ihtiyacı karşılayacak orandaydı. Bakır eşya üretimi Merkez Sancağı'na bağlı Of, Sürmene, Giresun, Tirebolu kazalarında da yapılmaktaydı (T.V.S., 1320, s. 175, 205, 210, 1295, s. 119).

3.2.2.4. Marangozluk ve Kaşıkçılık

Bölge ikliminin yağışlı olması sebebiyle çok çeşitli bir bitki örtüsüne sahip olan Trabzon'da marangozluk ve kaşıkçılık önemli bir seviyedeydi. Tarım yapılabilecek alanların yetersiz olması Trabzon insanını elindeki imkanları en iyi şekilde kullanmaya zorluyordu. Çevrede oldukça bol bulunan ormanlardaki ağaçlardan çeşitli eşyalar imal edilirdi. Bölge ormanlarında yaygın olarak bulunan Şimşir ağacından kaşık ve kepçe, kestane, gürgen, kızılağaç gibi ağaçlardan, yayık, fıçı ve çeşitli çanaklar yapılıyordu. Ayrıca bölgede fazlaca bulunan şimşir ağacından yapılan kaşıklar Osmanlı ülkesinde meşhurdu. 17. yüzyıla ait Osmanlı kayıtlarında Trabzon'da şimşir ağacından yapılmış kaşıkların, İstanbul ve çevresinde satıldığını yazmaktadır (Bilgin, 1990, s. 347). Merkez Sancağı gibi bağlı kazalarda da marangozluk ve kaşıkçılık önemli gelir kaynaklarından biriydi. Özellikle Of kazasında tahtadan yapılan saatler bu sanatın bölgede ulaşmış olduğu seviyeyi göstermesi bakımından önemlidir (A. Hayri, 1328, s. 50).

3.2.2.5. İplikçilik ve Dokumacılık

Bölgenin iklimi ve tabiat yapısına bağlı olarak yetiştirilen önemli ürünlerden birisi de kendirdir. Kendirden elde edilen ip, iplik ve Trabzon bezi namıyla tanınan bezler Osmanlı ülkesinin her yanında tanınmakta ve aranmaktaydı (T.V.S., 1305, s. 88).

Kendir üretimiyle bu üretimden elde edilen ip, iplik ve bu ipliklerden elde edilen dokumalar 19. yüzyıl boyunca Trabzon şehrinin önemli iktisadi etkinliklerinden biriydi. İp ve balık ağı yapımında kullanılan kendir, daha çok Merkez Sancağına bağlı kazalarda üretilmekteydi. Özellikle Sürmene'de imal edilen iplikler ve bu ipliklerden yapılan dokumalar ve balık ağları bölgenin ihraç ürünleri arasındaydı. Bu ürünler ülke içinde satıldığı gibi Rusya ve Romanya'ya da ihraç edilmekteydi (Bilgin, 1990, s. 340).

Trabzon vilayeti dahilinde kendirden üretilen bez yurt dışından ithal edilen bezlere oranla daha zayıf ve hassas olduğundan Osmanlı

askerinin gömlek ihtiyacının Amerikan bezinden karşılanması gündeme gelmişti (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 77-13).

Yine aynı döneme ait bir belgede Trabzon bezi olarak tanınan bezin aslında Rize'de Trabzon Merkez Sancağı'ndan daha fazla üretildiği yazılmaktaydı. Ancak o tarihlerde Rize'nin Trabzon Vilayeti sınırları içinde olması nedeniyle bu bezin Trabzon bezi diye adlandırılması gayet doğaldır (B.O.A., Y.T.M.M.E., No: 73-77).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Trabzon Merkez Sancağı ticaretinde kendir bitkisinin önemli bir yeri bulunmaktaydı. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sanayi ve ticaret faaliyetleri durma noktasına gelmişti. Bu tarihten sonra bölgede kendir üretimi çok azalmıştır. Bu azalmaya rağmen yakın yıllara kadar bölgenin iç kesimlerinde ip yapımı amacıyla kendir üretiminin yapıldığı bilinmektedir.

Trabzon, 1881-1908 yılları arasında çok canlı bir ticaret hayatına sahipti. 1904 tarihinde Trabzon'da açılan sanayi ve ticaret sergisi bu canlılığı göstermesi bakımından çok önemlidir. İki ay müddetle açık bulundurulan ziraat ve sanayi sergisinde Trabzon'da üretilen sanayi ve ziraat ürünleri sergilenmişti. Bu sergide tanıtımı yapılan ürünler şunlardı: Altın, gümüş, bakır, demir, tunç, taş ve orman ürünlerinden yapılan çeşitli aletler, kitap, halı, dokuma, seccade, kilim, perde ve deri.

Sergiyi tertip eden komite tarafından konulan şartname şöyledir:

- a) Teşhir olunacak eşyanın ne zaman ve kimin tarafından üretildiğinin belirtilmesi.
- b) Teşhir edeceği eşyayı satmak isteyenlerin eşyanın fiyatını belirtmeleri.
- c) Ürün sahipleri ürünlerine işaret koyarak ürünlerini sergileyebilirler. Bu işaretlerin, kayıt defterine yazdırılmaları gerekmektedir ve bu işaretler kayıt defterinde gizli kalacaklardır.
- d) Ürün sahiblerinin isimleri ve şöhretlerini bildirmeleri.

Sergide tanıtımı yapılan ürünlerden bir ücret alınmayacaktır. Ancak yapılan satışlardan kuruşta bir pare alınması yanında ziyaretçilerden kişi başına bir kuruş alınması kararlaştırılmıştı. Ayrıca ürünleri kaliteli olan üreticilere mükafat verilecekti (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 450-62).

19. yüzyılda dünya üzerinde meydana gelen değişimler Osmanlı ülkesinde de kendisini hissettirmişti. 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla Osmanlı Ülkesi'nde bir çok alanda yeniden yapılanmaya gidildiğini görmekteyiz. Bu tarihlerden itibaren ticaret sektörü bir devlet politikası olarak ele alınmaya başlanmıştı. 1839'da kurulan Ticaret Nezareti'nde sonraları bazı değişiklikler yapılarak Nafia'yla ilgili işlerin de Ticaret Nezareti'ne bağlanmasıyla nezaretin ismi Nafia ve Ticaret Nezareti adını almıştı. Bu politikaları desteklemek amacıyla daha sonraları önemli işlerin yapıldığı görülmektedir. 1882 yılında İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası'nın kurulması diğer vilayetlerdeki sanayi ve ticaret odalarının kurulmasına önderlik etmişti:

Osmanlı Devleti'nin önde gelen ticaret merkezlerinden biri olan Trabzon'da Ticaret Odası'nın hangi tarihte kesin olarak kurulduğu bilinmemektedir. Trabzon Ticaret Odası hakkındaki ilk haberlere 24 Aralık 1884 tarihinde İstanbul'da yayımlanmaya başlayan Dersaadet Odası Gazetesi'nde rastlamaktayız. Bu gazetenin 15 Nisan 1885 tarihli sayısında Trabzon Ticaret Odası'yla ilgili bir haber bulunmaktadır. Bu habere göre Trabzon Ticaret Odası, 1885 yılında Trabzon'da faaliyet göstermektedir. Ancak Trabzon Ticaret Odası'nın kuruluş tarihiyle ilgili elimizde kesin bilgiler bulunmamasına rağmen muhtemelen 1883 veya 1884 yıllarıdır.

3.3. Trabzon Limanının Ticaret Hacmi

19. yüzyılın başında Trabzon limanı İran'la ticari ilişkileri bulunan Avrupa'lı tüccarların ilgisini çekmeye başladı. Özellikle İngilizler İran'a yönelik ticarete en uygun yolu bulmak istiyorlardı. Bu dönemde Trabzon-İstanbul arasında buharlı gemi seferlerinin başlamasının yanı sıra Gürcistan'dan yapılan ticarete Rus Hükümeti'nin 1831-1846 arasında gümrük koyması ve Bağdat yolundaki problemler Trabzon Limanı'nın önemini artırdı.

1812'de İngiliz tüccarları Gilan İpeği'nin Buşir'den karadan taşınmak yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesinin ipek maliyetinde taşıma masraflarını % 4'den % 2.5 düşüreceğini ifade ediyorlardı. Osmanlı Devleti'nde görev yapan İngiliz elçileri yazdıkları raporlarda İngiltere ve Trabzon arasında doğrudan ticari ilişkilerin kurulmasının yanısıra, İran'ın kuzey ticaretinin Osmanlı Devleti'ne kaydırılmasının İngiltere'nin menfaatine olduğunu belirtmekteydiler. Böylelikle yalnız İngiliz malları İran'a gönderilmeyecek aynı zamanda İran ürünlerinin de taşıma masrafları azalacaktı (Issawı, 1970, s. 92-103, Emiroğlu, 1993, s. 80).

1826'dan itibaren İran'lı tüccarlar ülkelerine gönderecekleri malları Trabzon Limanı'na getirmeye başladılar. 1830 yılında İngiliz Konsolos Brant, İngiliz mallarıyla dolu gemileri Trabzon'a getirtti. Bu olaydan sonra Trabzon'a gelen Avrupa'lı gemilerin sayısı artmaya başladı. 1836 yılında buharlı Essex gemisi İstanbul-Trabzon arasında sefer yapmaya başladı. Bu gemi on beş günde bir Trabzon'a düzenli olarak sefer yapıyordu. Takip eden yıl Türk ve Avusturya bandıralı gemilerin de Trabzon'a sefer yapmaya başladıklarını görüyoruz (Yerasimos, 1994, s.248, Emiroğlu, 1993, s. 80).

Trabzon limanı ile İstanbul limanları arasında yapılan vapur seferleri bölgedeki ticari faaliyetleri artırmıştı. 1831 yılında Trabzon limanına giriş yapan 131 olup bu gemilerin toplam taşıma kapasitesi 22 bin ton civarında idi. 1841 yılına gelindiğinde bu rakam 185 gemiyle 34 bin tona ulaşmıştı. 1900 yılında ise limana giren gemi sayısı 496'dır (Peker, 1945, s. 17) Bu gemilerin 164'ü Türklere işlettiği gemiler olup diğer gemiler de gayrimüslimlere aitti.

Osmanlı Devleti, Karadeniz'de gelişen ticareti desteklemek amacıyla çalışmalar yaptırmaktaydı. Bu amaçla vapur şirketi kurmak isteyenlere devlet, çeşitli imtiyazlar sağlamaktaydı (B.O.A., Cevdet-İktisat, No: 143).

Limandaki ticaret yoğunluğuna paralel olarak yeni düzenlemelere gidilmiş ve limana gelen İran malları için özel ambarlar yapılmıştı. Bu ambarları korumak amacıyla da özel görevliler tahsis edilmişti. 1884 yılında açılan bu ambarlarda depo ücreti olarak bir günden otuz veya

otuz bir güne kadar olan eşyalar için 20 para, dört ay sekiz gün ya da beş aylık mallar için 2 kuruş 20 para on bir veya on iki ay kalan mallar için 20 para alınması kararlaştırılmıştı (B.O.A., İrade, Meclis-i Mahsus, No: 3479).

3.3.1. Limanın İthal ve İhraç Malları

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Trabzon limanında yapılan ithalatın en büyük kısmını tekstil ürünleri teşkil etmekteydi. Fakat bazı seneler stokun tüketilememesi, ertesi sene ithalatın azalmasına ve dolayısıyla ticaret hacminin düşmesine sebep olmaktaydı. Transit ithalatında tekstilden sonra ikinci sırayı çay almaktaydı. İthalatın en yüksek seviyeye ulaştığı yıl 1891 yılıdır. Bu yılda yapılan ithalatta pamukluların oranı % 54.7'ye ulaşırken çay ithalatı % 8'lik bir yer işgal etmekteydi (Kütükoğlu, 1988, s. 104). İncelediğimiz dönemde ihraç malları içinde ilk sırada tütün, fındık, deri, fasulye ve büyük baş hayvan gelmekteydi.

1894 yılına kadar ihracatta ilk iki sırayı tütün ve fındık almaktaydı. Bu mahsülleri deri ve fasulye takip etmekteydi. 1883 yılından itibaren büyük baş hayvan ihracatında artış görülmüş ve büyük baş hayvan ihracatı genel yüzde içinde ilk sıraya yükselmişti. Hayvan ihracatındaki artışın sebebi ise doğu otlaklarında yetiştirilen hayvanların deniz yoluyla taşınıyor olmasıydı. Bu artış aşağıdaki tabloda da gösterilmektedir: 1886 yılında hayvan ihracatı genel ihracat içinde % 5.9 bir orana sahip iken 1898 yılında bu oran % 30'a yükselmişti.

Trabzon limanından ihraç edilen başlıca İran malları tünbeki, ipek, halı ve şal'dır. 1885 yılına kadar büyük oranda yapılan ipek ve koza ihracatında talebin azalmasına paralel olarak büyük bir düşüş görülmekteydi. Trabzon limanından yapılan ihracatta Fransa, İngiltere ve Avusturya ilk sıralarda yer almaktaydılar. İthalatta ise İngiltere'nin üstünlüğüne şahit olmaktadır. 1874'de toplam ithalatın % 73.3'ü İngiltere'ye aittir. 1896'da ise İngiltere'nin payı % 40.7'dir. 1890'dan itibaren İngiliz ithalatı azalırken Almanya ve Avusturya'nın ithalatı artmıştır (Kütükoğlu, 1988, s. 105).

Trabzon Limanı, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında bölgenin en önemli limanı olma özelliğini korumuştur. Ancak 19. yüzyılın son çeyreğine doğru bölgenin diğer önemli limanı olan Samsun Limanı, Trabzon Limanı'na rakip olmaya başlamış ve bu liman 1881 yılında Trabzon Limanı'nı geçmiştir. Ancak bu geçiş sürekli bir geçiş olmayıp her iki limanın ticaret hacmi birbirleriyle rekabet halinde olmuştur. İthalatta ise Trabzon Limanı, Samsun Limanı'nın her zaman önündeydi. 20. yüzyılın başında İran transit ticaretinin azalması ve diğer olumsuz etkenlere karşın Trabzon Limanı, Güney Karadeniz kıyılarının en önemli limanı olma özelliğini korumuştur.

Trabzon Limanı'ndan ihraç edilen önemli hayvansal ürünlerden birisi de yumurtadır. Yumurta ihracatı, 1440 adet yumurtanın içine konabildiği sandıklar vasıtasıyla yapılmaktaydı. 1911 senesinde ihracat 80787 sandıktan ibaret olup bu miktarın 80568 sandığı Fransa geri kalanı ise İspanya'ya ihraç edilmişti. Bu dönemde 100 adet yumurtanın fiyatı yazın 12 ile 15 kuruş, kışın ise 25 ile 30 kuruş arasında değişmekteydi (A. Hayri, 1328, s. 56).

3.4. Ulaşım

3.4.1. Trabzon Limanı ve İran Transit Yolu

Trabzon, coğrafi konumu nedeniyle önemli bir liman kenti olma özelliğine sahiptir. Limandaki ticari faaliyetler siyasi gelişmelere paralel olarak artmakta veya azalmaktaydı. Haçlı seferlerinin sonuna doğru uluslararası ticaretin yapıldığı bir merkez olan şehirde, Avrupalılarca bir çok koloni kurulmuştu. 15. yüzyılın sonuna doğru Karadeniz bir Türk gölü haline geldi ve Trabzon'un uluslararası ticaretinde büyük azalma oldu. Fakat 19. yüzyılın ortalarına doğru Trabzon, güney bölge ürünlerinin Karadeniz kıyılarına ve İstanbul'a ulaştırıldığı bir merkez olmanın yanı sıra, İran transit ticaretinin de Avrupa'ya açılan kapısı durumuna gelmişti.

Bu yıllarda Trabzon ticaretinin esasını teşkil eden deniz taşımacılığı Çömlekçi Limanı'nda yoğunlaşmaktaydı. Şehirde Çömlekçi Limanı'na ilaveten Kanıda, Tuzluçeşme, Taşdirek,

Mumhaneönü ve Moloz gibi küçük limanlar her türlü ithalat ve ihracata açıktı (Bıjışkyan, 1969, s. 58, Karadenizli 1954, s. 27-28).

Şehrin ilk limanı Moloz mevkiinde kurulmuş olan Moloz Limanı'ydı. Bu liman günün deniz vasıtalarını her türlü hava şartlarında koruyacak nitelikte bir limandı. Asırlarca hizmet veren bu liman yakın tarihlerde denizden toprak kazanmak amacıyla doldurulmuştu (Odabaşıoğlu, 1994, s. 446-447).

Deniz taşımacılığının Çömlekçi Limanı'nda yoğunlaşmasına karşın, bu limanın bazı dezavantajları vardı. Deyrolle anılarında "sahilin az derin olması büyük vapurların açıkta demirlemesine sebep olmakta vapur geldiği zaman sürü ile üşüşen kayıklarla karaya çıkılıyor. Limanın biricik alameti olan taş ve kazıklarla yapılmış olan küçük iskelesi bir sed tüccar eşyası ile dolduğu vakit yarı bellerine kadar denize giren hamalların sırtına biniyor ve karaya ayak basıyor, bu hamallar herkül kuvvetine sahiptir. Öyleleri var ki arkalığının üstündeki arkadaşı yardımıyla üç yüz kiloluk bir yükü almış ve bu yükün altında limandan Gavur Meydanı'na kadar uzanan yokuşu çıktığını görmüşümdür" diye yazmaktadır (Deyrolle, (t.y.), s. 9-23). Çömlekçi Limanı, büyük gemilerin sahile yanaşmasına müsait olmamasının yanı sıra fırtınalı havalarda gemilerin barınması için de uygun değildi. Bu bölgede gemilerin fırtınalı havalarda sığınabilecekleri en uygun liman Akçaabat Limanı'ydı.

1877 yılında Kalafatalı diye adlandırılan yerde bir dalgakıran inşa edildi. Bugünkü limanın temeli olan bu dalgakıranın içinde yaklaşık 50 metre uzunluğunda bir rıhtım yapılmıştı. 1884-1886 yıllarında Trabzon valiliği yapan Ali Sururi Paşa, limanın günün ihtiyaçlarına cevap veremediği ve genişletilmesi gerektiği hususunda bir rapor hazırlayarak Osmanlı Hükümeti'ne sunmuştur (B.O.A., Y.E.E., No: 18-553-190-93-35). (Birinci Dünya Savaşıyla Trabzon iki yıl Rus işgalinde kalmıştı. Bu süre zarfında Ruslar ordularının ihtiyaçlarını karşılamak üzere Değirmendere semtinde iki gemiyi (bu iki gemi savaş esnasında torpillerlenmiş gemilerdir) taş ve çimento doldurarak batırmışlar ve bu batık gemiler üzerine geçici bir liman inşa etmişlerdir. Bu liman 1954

yılına kadar kullanılmış ve aynı yıl günün ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeniden inşa edilmişti.

Trabzon 19. yüzyıl boyunca İran'ın batıyla temasını sağlayan önemli bir liman kenti konumundaydı. Trabzon'la İran arasındaki bağlantı 953 kilometre uzunluğundaki bir yol vasıtasıyla sağlanıyordu. Tebriz'de başlayıp Trabzon'da sona eren bu yola İran transit yolu ismi verilmekteydi. Bu yol çok uzun süredir kullanılmasına rağmen 19. yüzyıldan itibaren bölgede yoğunlaşan ticari faaliyetlere cevap verebilecek kapasitede değildi.

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanının yeniliklerden birisi de İmar Meclisleri'nin kurulmasıydı. Sultan Abdülmecid bu meclisler vasıtasıyla ülkedeki imar ve iskan faaliyetlerine hız verdirtmişti. Özellikle yol sorunu üzerinde durulmuştu. 1848 yılında Karadenizi Anadolu üzerinden Arabistan'a bağlamak amacıyla, Trabzon-Bağdat arasında bir şose yapımı gündeme gelmişti. Bu amaçla Nafia Nazırı İsmail Paşa, kalabalık bir uzmanlar heyetiyle Trabzon'a gönderilmişti. Paşa İstanbul'a döndükten sonra verdiği raporda yolun yapımının pahalıya mal olacağını belirtmiş ve bunun üzerine proje ertelenmişti (Çadircı, 1988, s. 193).

Buna karşın İsmail Paşa, Trabzon'dan İran'a giden yolun büyük kısmının tamiri ve genişletilmesi kararını almıştı. Paşa Trabzon'da bulunduğu sırada Trabzon-Erzurum-Bayezit yolunun tamiri, genişletilmesi ve köprülerin onarılması işini başlatmıştı (B.O.A., Cevdet-Nafia, No: 2188). Bu gelişmelerden Trabzon ahalişi çok memnun kalmış ve memnuniyetlerini belirtmek amacıyla hükümete teşekkür yazıları göndermişlerdi (B.O.A., Meclis-i Vala, No: 5532). Aynı zamanda yol çalışmalarının düzenli bir şekilde devamı için ellerinden geleni yapmaktaydılar.

Trabzon-İran arasındaki yolun düzeltilmesine karşın zamanla yolda gerekli bakımın yapılamaması yolun bozulmasına yol açmıştı. 19. yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı Hükümeti, Trabzon-Tebriz arasındaki ticari faaliyetlerin azalmasını durdurmak amacıyla bu güzergahda tamir çalışmalarını başlatmıştır (B.O.A., İrade, Meclis-i Mahsus, No: 3134). Başlangıçta Erzurum'a kadar olan yol çalışmaları

zamanla İran hudutuna kadar genişletildi (B.O.A., İrade, Meclis-i Mahsus, No: 3421).

19. yüzyılın son 20 yılında Trabzon-Tebritz yolundaki ticari faaliyetler eski yıllara oranla büyük ölçüde azalmıştı. Yolun ticaret hacminin düşmesin de rol oynayan sebepleri şu şekilde sıralayabiliriz; yolun çok çamurlu olması ve gerekli bakımın yapılamaması; yolun güvensizliği; hayvanların yem maliyetinin artması; değişken vergi oranları; 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması; Gürcistan'dan geçen Rus yolunun Trabzon-Tebritz yoluna rakip çıkması.

Ruslar, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Trabzon-Tebritz yoluyla yapılan taşımacılığı kendi topraklarına yönlendirmek amacıyla Tiflis'ten Karadeniz'e, Hazar'a ve İran sınırına yayılan yollar inşa ettiler. Daha uzun olmasına karşın, yeni yol güvenli ve düzgün olması sebebiyle Trabzon-Tebritz yoluna tercih edilmiştir. Bunun sonucu olarak Trabzon üzerinden yapılan İran ihracatı büyük ölçüde Rus denetimindeki ticari yollara kaymıştı.

3.4.2. Trabzon'dan-Doğubayezit'e Kadar Olan Menzil Hanları

Trabzon-Tebritz arasında yapılan transit ticarete, yolun uzun olması sebebiyle belirli noktalarda kervanların ve postacıların dinlenmeleri için Menzil hanları yapılmıştı (Menzil: Kervanların ve posta taşıyan kimselerin dinlendikleri, at değiştirdikleri, yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han yerine kullanılır bir tabirdir. Sefer halinde bulunan askerin yiyeceklerini temin ve tedarik etmek ve bedeli mukabilinde zahire alınmak üzere menziller teşkil olunur ve bu işler "Menzil Emni" adlı memurlar tarafından görülürdü (Pakalın, 1991, s. 479).

Tablo 4. Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt Arasındaki Menzil Hanları ile Bu Hanlar Arasında ki Mesafe

Kalkış	Varış	Mesafe
Trabzon	Cevizlik/Maçka	6 saat
Cevizlik	Hamsiköy	6 saat
Hamsiköy	Zigana Hanı=	8 saat
Zigana Hanı	Gümüşhane	8 saat
Gümüşhane	Hiderik	9 saat
Hiderik	Bayburt	6 saat
Bayburt	Kop Hanı	6 saat
Kop Hanı	Pınakaban	6 saat
Pınakaban	Aşkale	4 saat
Aşkale	Yeni Han	4 saat
Yeni Han	Erzurum	7 saat
Erzurum	Hasankale	6 saat
Hasankale	Eleşgirt	10 saat
Eleşgirt	Karakilise	5 saat
Karakilise	Taşlıçay	6 saat
Taşlıçay	Diyadin	6 saat
Diyadin	Doğubayezıt	6 saat

Kaynak : Odabaşoğlu,C., "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", Ç. Y. O. , İstanbul,1995 s. 443-444

Trabzon'dan İran'a gidecek olan postaların hareket günü Cumartesi idi. Bu sisteme göre Trabzon'dan hareket eden posta görevlileri ortalama (109 saat) 4 günden fazla bir sürede Doğubayezıt sınırına ulaşarak postayı İran görevlilerine teslim ederlerdi. Bu

mesafeler daha çok posta taşıyan görevliler için geçerliydi. Kervanların bu yolu daha uzun mesafelerde aldıkları bilinmektedir.

20. yüzyılın başında Trabzon'dan hareket eden bir kervan asgari 12 günde azami 18 günde Erzurum'a ulaşmaktaydı. Bu süre mevsime, kervanın kalabalık oluşuna ve eşyanın çokluğuna göre değişmektedir.

Bu dönemde bu yolda taşıma ücretleri şu şekildeydi: "Kış mevsiminde at veya deve ile nakl olunan şeker, demir ve sair eşyanın 30 batman itibarıyla kantarı 330 kilogram 200 kuruşadır. Nakilde hafif olup da havaaleli eşyanın sevki ise 300 kuruştur. Arapların seyr-ü sefer eylediği yaz mevsiminde eşya-i mezkure vasati olarak araba ile 250 ve at ile 280 guruşa nakl olunur. Trabzon'dan Erzurum'a giden yolcular iyi mevsimlerde iki veya üç atlı araba ile 6 veya 7 günde giderler ve 150'den 200 Frank'a kadar ücret verirler. Bu yolculuk 4 veya 5 kişiden istiaab ettiği yaysız arabalarla vuku bulduğu takdirde daha ehven fiyatla icra olunur. Bazı yolcular müteab-ı seferiyeden çekinerek Batum'a oradan şimendiferle Kars'a ve Kars'tan araba ile Erzurum'a giderler" (A. Hayri, 1328, s. 13-14).

(Batman: Yerine ve malına göre iki okkadan altı okkaya kadar ağırlık ölçüsüne verilen addı. Okka: Tartı ölçülerinden birinin adıdır. Bunun yerine kıyye de kullanılırdı. Okka'nın ağırlık ölçüsü yöreden yöreye değişmekle beraber en tanınmış olanı 400 dirhem 1.282 gramdır (Pakalın, 1991, s. 174-723).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında incelemeye çalıştığımız Trabzon-Tebriz yolundaki ticari faaliyetler 20. yüzyılın başında büyük ölçüde azalmıştı. Yolun ticaret hacminin azalmasında en büyük etken Rusya'nın bu yolda cereyan eden ticari faaliyetleri kendi topraklarına çekmek amacıyla yapmış olduğu çalışmaların sonuç vermesidir. Trabzon-Tebriz yolundaki ticaret 1850-1860 yılları arasında en üst seviyeye ulaşmıştı. Bu dönemde İran'ın ticaretinin beşte ikisi bu güzergah üzerinden taşınmaktaydı. 1900'de bu oran toplam İran ticaretinin onda birinin altına düştü. Devam eden dönemde ise Trabzon-Tebriz yolundaki ticaret hacmi yüzyılın başındaki durumunu koruyarak devam etti.

3.4.2. Liman'da Faaliyet Gösteren Deniz Vasıtaları

Trabzon şehri ticaretinin, büyük bölümünü deniz yoluyla yapılan ticaret oluşturmaktaydı. Deniz ticaretinin yanısıra balıkçılığın bölge insanının yaşamındaki yeri düşünülürse deniz vasıtalarının önemi daha iyi anlaşılmış olur. Bu sebeplerden dolayı bölgede gemi yapımıcılığının tarihi çok eskilere dayanmaktadır (Emiroğlu, 1993, s. 18-25).

19. yüzyıla beraber Karadeniz'deki ticari faaliyetlere katılmaya başlayan Avrupalı devletler tarifeli olarak Karadeniz'de taşımacılık yapmaktaydılar. 1864 yılında İstanbul ve diğer Osmanlı limanlarına sefer yapan, Avusturya, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Mısır ve Rus şirketleri bulunmaktaydı. Kırım harbinden sonra Karadeniz ticaretindeki canlanmayla Rus ve Fransız bandıralı gemiler de Karadeniz'de taşımacılığa başlamışlardı. 1894 yılında Trabzon'a sefer düzenleyen 10 şirket bulunmaktaydı. Bu şirketlerden 4'ü haftalık, 4'ü on beş günlük ve 2'si aylık sefer yapmaktaydı. (Kütükoğlu, 1988, s. 101)

Tablo 5.19. Yüzyılın Sonunda Trabzon'da Bulunan Vapur Acentaları

Haftalık	Avusturya Lloyd
	Türk Mahrûsa
	Türk-Rum Kurdee
	Rus Novigation
Onbeş günlük	Fransız Messageries Maritimes
	Fransız Paquet
	İtalyan General Italian Novigation
Aylık	İngiliz Westcott and Lawrence
	United Steamship

Kaynak : Kütükoğlu, M.S. "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti"
T.B.K.B. , Samsun, 1988, s. 101.

Tablo 6. 1912 Yılında Trabzon'da Bulunan Vapur Acentaları ve Sahipleri

ŞİRKETİN ADI	SAHİBİ
1. İdare-i Mahsusa	İmamzade Mustafa Efendi
2. Deutsche Levante Line	Hochstrasser co.
3. Destouni Yannoulato	Triandafilidis
4. Ege	Phostriopoulos
5. Khedive Mısır.	B.A.
6. Lloyd Autrichien	Brazdofolli
7. Masagerie Maritimes	Raygandhi
8. Navigazione Italiana	Mahokan
9. Nord Deutscher Lloyd	Hochstrasser co.
10. pan Hellenique	Theophylactos
11. Paquest Missr	B.E.A.
12. Russe	Prossines
13. Rus surla Mer Noire et le Danube	Phostropoulos

Kaynak : Odabaşıoğlu,C. , "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", Ç.Y.O., İstanbul, 1995, s. 451.

Trabzon limanında kullanılan küçük tonajlı deniz araçları şunlardı: Çapar; Açıkta demirleyen gemi ile sahil arasındaki irtibatı sağlayan kürekle hareket eden veya bir başka vasıta ile çekilen deniz vasıtası olup 50-100 ton taşıyabilmektedir. Çektiri (Gulet): Balık avı ve yük taşımakta kullanılan 50 ile 250 ton yük taşıma kapasiteli yelkenli deniz teknesidir. Mavuna: Açıkta demirlemiş gemilerin kara ile irtibatını sağlayan 45 ile 100 ton kapasiteli kürekle hareket edebilen veya bir başka deniz vasıtası tarafından çekilebilen deniz vasıtasıdır. Pereme; açıkta demirleyen gemi ile kara arasında yolcu ve yük taşıma işinde kullanılan 13.5 metre boyunda tek direkli iki yelkenli teknedir. Taka;

Karadeniz'in en meşhur yelkenlisi olup, 8 ile 10 metre boyunda ve tek direklidir.

19. yüzyıl boyunca Trabzon limanının büyük gemilerin yükleme ve boşaltma işlemlerine müsait olmaması yüzünden bu deniz vasıtaları yükleme ve boşaltma işlemlerinde önemli rol oynamaktaydılar.

1901 yılında Trabzon Limanı ile Akçaabat, Yomra, Sürmene ve Of iskelelerine ait olan Pereme, Çapar, Mavuna ve diğer taşıma araçlarının toplamı 800 kadardı (T.V.S., 1319, s. 247). 1903 yılında Trabzon limanı ve Merkez Sancağı'na bağlı önemli yerleşim yerlerinde bulunan iskelelerde 1068 deniz vasıtası bulunmaktaydı (T.V.S., 1321, s. 490).

3.5. Tarım ve Hayvancılık

3.5.1. Tarım Ürünleri

Trabzon, coğrafi konumu nedeniyle zirai faaliyetlere elverişli bir memleket değildi. Ziraat yapılabilecek arazinin azlığı yanında nüfusun artışına bağlı olarak arazilerdeki bölünme şehir ziraatını olumsuz yönde etkilemekteydi. Arazinin meyilli olması sebebiyle yağmur suları toprağın üzerindeki verimli kısmı alıp götürmekteydi. Tüm bu olumsuzluklara rağmen zirai faaliyetler 1881-1908 yılları arasında Trabzon Merkez Sancağı halkının büyük çoğunluğunun en önemli geçim kaynağıydı.

1893 yılında yazılan Kâmûsü'l-Alâm isimli eserde Trabzon ziraatiyle ilgili bilgiler bulunmaktaydı: "Toprağı pek münbit ve havası mahsulat-ı mütenevvi'a yetişmesine müsâid olub mahsulat-ı araziye'nin en başlıcası mısır, fasulye, pirinç ve tütün ve ikinci derecede arpa, buğday vesairedir. Fındığı pek çok olup, külliyetli miktarda ihraç olunduğu gibi, ceviz ve sair meyvelerle zeytunu dahi çoktur. Bağları bozuk olup üzüm mahsulatı azdır. Sebzeleri çok ve pek güzeldir. Arazinin heman bir humsu ormanlarla mesdur olub, bir humsu dahi arâz-i mevrû'adan ve nısfına karib mikdarı mer'î ve nâkâbil-i zira'at yerlerden ibarettir" (Ş. Sami, 1311, s. 3005-3008).

20. yüzyılın başında Trabzon'un iktisadi yaşamı hakkında bir doktora tezi hazırlayan A. Hayri de Trabzon'da yetişen başlıca tarım ürünlerini şu şekilde sıralamaktaydı: "Dahil-i vilayette mahsulat-ı ziraiyeden burçak istisna edildiği taktirde buğday, arpa, yulaf, çavdar ve mısır birinci zirai olunur" diye yazmaktadır (Abdühap Hayri, 1328, s. 63).

Şakir Şevket, Trabzon şehri dahilinde üretilen ürünler arasında mısır ve arpanın yanısıra Yenicumaa mahallesinde üretilen kavunun da pek meşhur olduğunu belirtmektedir. Aynı eserde Akçaabat'taki tütün üretiminden de bahseden yazar, tütün üretimiyle Akçaabat'ın havasının bozulduğunu yazmaktadır (Ş. Şevket, 1294, s. 33-39). Bu tarım ürünlerine ilaveten 1305 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre kendir ve patates de Merkez Sancağı'nın tarım ürünleri arasındaydı (T.V.S., 1305, s. 88). Yine aynı Salnameye göre Merkez Sancağı'nda yetiştirilen başlıca meyveler şunlardır: Elma, armut, karpuz, kavun, ayva, şeftali, nar, incir, dut, erik, kiraz, limon ve portakal (T.V.S., 1305, s. 88).

Cuinet'e göre 1890 yılında Trabzon Sancağı dahilinde üretimi yapılan başlıca tarım ürünleri şunlardı: Buğday, arpa, mısır, pirinç, fasulye, fındık, üzüm, ceviz, bal, tütün, zeytin, sebze ve çeşitli meyveler (Cuinet, 1892, s. 17; T.V.S., 1319, s. 186). 1890 yılında Trabzon Merkez Sancağı'nda tarımsal faaliyetler için kullanılan toprakların yüzölçümü toplam yüzölçüme göre hayli düşüktü. Toplam yüzölçüm içinde en büyük kısmı ormanlar ve otlaklar oluşturmaktaydı (Cuinet, 1892, s. 4).

3.5.2. Diğer Tarım Ürünleri

20. yüzyılın başında Trabzon Merkez Sancağı'nda üretilen tarım ürünlerinin cins ve miktarları 19. yüzyılın sonundaki oranlara yakındı. İhraç ürünleri arasında fasulye, tütün ve fındık ilk sırada yer almaktaydı (A. Hayri, 1328, s. 63-67, T. V. S., 1321, s. 479). Bu dönemde özellikle fasulye ihracatı dikkati çekmektedir. Fasulye'nin başlıca üretim merkezleri olarak, Trabzon merkez kaza, Ordu, Akçaabat ve Vakfıkebir gelmektedir. 1910 yılı üretimi 4.325.200 kilogramdır. Bu miktarın 2.748.200 kilogramı Fransa'ya 401.200

kilogramı Amerika'ya, 340.000 kilogramı İspanya'ya, 14.000 kilogramı Hollanda'ya 55.000 kilogramı Yunanistan'a ve geri kalan kısmı da İstanbul'a gönderilmektedir (Hayri, 1328, s. 65-66).

Dönüm itibarıyla hububat ekilen arazi miktarı şu şekildedir: Trabzon merkez kaza: 34.000 dönüm buğday, 4.000 dönüm arpa, 1.750 dönüm çavdar, 142.000 dönüm mısır (üretimi yapılan bu ürünler merkez kazada tüketilmektedir). Akçaabat; 12.000 dönüm buğday, 3.000 dönüm arpa, 500 dönüm çavdar, 90.000 dönüm mısır (bu ürünlerin büyük kısmı kaza dahilinde tüketilmektedir). Sürmene; 66.000 dönüm mısır, 600 dönüm arpa (üretilen ürünler kaza dahilinde tüketilmektedir). Görele; 805 dönüm buğday, 800 dönüm arpa, 50.000 dönüm mısır (üretilen bu ürünler ihtiyaca cevap vermediği için Rusya'dan mısır ithal edilmektedir). Vakfıkebir; 3643 dönüm buğday, 2050 dönüm arpa, 500 dönüm çavdar, 50.682 dönüm mısır (üretimi yapılan ürünler kaza dahilinde tüketilmektedir). Tirebolu; 3.000 dönüm pirinç, 60.000 dönüm mısır (mısır üretimi tüketimi karşılamadığı için Rusya'dan mısır ithal edilmektedir). Of: 13.692 dönüm arpa, 200.000 dönüm mısır, (üretilen mısır ihtiyaca cevap vermediği için Rusya'dan yıllık 60.000 ton mısır ithal olunmaktaydı). Giresun; 2000 dönüm buğday, 15 dönüm arpa, 500 dönüm pirinç, 70.000 dönüm mısır (üretimi yapılan ürünler kaza dahilinde tüketilmektedir). Ordu: 14.000 dönüm buğday, 300.000 dönüm arpa, 12.000 dönüm yulaf, 2000 dönüm çavdar (üretilen ürünler kaza dahilinde tüketilmektedir), (A. Hayri, 1328, s. 63-64).

3.5.3. Fındık

Trabzon sancağında üretimi yapılan ürünlerin en önemlilerinden birisi de fındıktır. Bölgede yapılan fındık ziraatinin tarihi çok eskilere inmektedir. Trabzon Sancağı'ndan yapılan ihracatta önemli bir yer tutan fındığın Anadolu'da ilk üretim yeri olarak Giresun gösterilmektedir (T.V.S., 1322, s. 190). Merkez sancağının diğer kazalarında da üretimi yapılan fındığın önemli bir ihracat ürünü olması sebebiyle bu ürünün ihracatını yapan ihracat şirketleri Trabzon'da kurulmuştu. İlki 1852 yılında İsviçreli tarafından kurulan şirketlerin çoğu yabancılara aitti (Peker, 1945, s. 26).

20. yüzyılın başında fındık ihracı yapılan başlıca ülkeler arasında Almanya, Mısır, Amerika, Fransa, İngiltere, Rusya, Romanya ve Avusturya-Macaristan bulunuyordu (A. Hayri, 1328, s. 73). Rusya'ya yapılan ihracat diğer ülkelere yapılan ihracattan farklı bir yapı arz ediyordu. Bu ülkeye yapılan fındık ihracatı karşılığında nakit paradan ziyade çeşitli mallar alınarak Trabzon'a getiriliyordu (Peker, 1945, s. 26)

3.5.4. Tütün

19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon Sancağı'ndaki zirai faaliyetlerde tütün üretimi önemli bir yer işgal etmekteydi. Şakir Şevket, Karadeniz sahillerinde ilk tütün üretimi yapılan yer olarak bugünkü Akçaabat İlçesi'nin Fiz köyünü göstermektedir. Arşivde tesbit ettiğimiz belgelerde de Trabzon sancağındaki tütün üretimin ağırlıklı olarak Akçaabat ilçesinde yapıldığı görülmektedir (B.O.A., Y.T.S.R.M.E., No: 70-11).

Dünyun-ı Umumiye teşkilatının kurulmasından önce ülke dahilinde tütün ticareti serbestti. Tütün üreticisi tütününü rahatlıkla satabilmekteydi. Bu dönemde tütünün en fazla üretildiği yer olan Akçaabat kazasında tütün, "kasabada tüccar ardiyelerinde (havanbıçağı) denilen iptidai ve el ile müteharrik bıçaklarla saçak ve sarraf kıyımı halinde kıyılır paket ve kutulara yerleştirilerek kızıl kısmı Tiflis'e Kafkasya'nın diğer kısımlarına ve açık sarı kısımları da diğer yerlere sevk edilir ve azami rağbete mazhar olurdu. Tiryakiler içecekleri tütünleri ağır bir tahta baskı altında en az altı ay sakladıktan sonra kıydırır ve bir müddet havalandırdıktan sonra kıyılmış olan bir tütünü hiç kullanılmamış bir küpe kor ve küpün ağız tarafına diğer bir kap içinde ayva bırakarak küpün ağzını bir deri ile muhkem surette bağlarlardı. Tütünü küpte bir sene sakladıktan sonra çıkarıp içerlerdi. Küp bu müddet içinde nikotini messederek küpün üstünde siyah ve kayıcı bir madde husule gelir ve küp bir daha kullanılmazdı. Bu ameliye neticesinde tütün gayet iyi yanar, külü beyaz olur, iyi bir koku neşreder, zifir dediğimiz nikotinden tamamen değilse de kısmen ari kalırdı. Bilhassa bu tütüne Sera köylerinde yetiştirilen Bülbül adı verilen kokulu tütün karıştırılırsa tütünün nefaseti her bakımdan fazlasıyla temin edilmiş olurdu" (Lermioğlu, 1949, s. 18-19).

Tütünün bölgede ilk üretim tarihi hakkında elimizde kesin bilgiler yoktur. Muhtemelen bu tarih, 19. yüzyılın başına rastlamaktadır. Akçaabat'ta tütün üretiminin başlamasından sonra, Trabzon merkez kazada da tütün üretimine başlanmıştır (Ş. Şevket, 1294, s. 35-39).

1883 yılında Osmanlı Devleti, tütün gelirini Osmanlı dış borçlarının karşılığı olmak üzere Dûyun-ı Umumiye'yle yapılan anlaşmayla tekel işletmesi olarak kurulan Reji idaresine vermişti. Reji idaresi elde ettiği gelirin bir kısmını Dûyun-ı Umumiye'ye verecek gerisini de Osmanlı Devleti'yle paylaşacaktı. O dönemdeki genel kanaat rejinin faydalı olacağı yönündeydi. Ancak tütün ihracının Reji tekeli dışında kalması ve ihraç fiyatlarının Reji fiyatlarından yüksek olabilmesi yanında Reji'nin fiyat politikası ve tartı işlemlerinde verdiği güvensizlik tütün üreticisiyle Reji'yi karşı karşıya getirdi (Emiroğlu, 1993, s. 34). Tütün üreticileri Reji'nin tesbit ettiği tütün fiyatının düşük olması sebebiyle kaçakçılık yapmaktaydılar. Bu durum karşısında Reji kolculuk diye, adlandırılan silahlı bir teşkilat kurmuştur. Tütün üreticisinin ürününü kaçak olarak daha yüksek fiyata satmak istemesi büyük problemler doğurmakta, zaman zaman silahlı çatışmalar meydana gelmekteydi (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 284-4).

Karadeniz yöresi Osmanlı Devleti'nin önemli tütün üretim alanlarından biriydi. Bu sebeple Reji bölgede kısa sürede örgütlenmiştir. Reji, Trabzon Sancağı'nda Trabzon, Akçaabat, Tirebolu, Ordu ve Giresun'da müdürlük şeklinde teşkilatlanırken, Perşembe, Bolaman, Hapisman, Aybaşı, Görele, Of, Kırık, Akköy, Keşap, Şarlı, Maçka, Vakfıkebir, Piraziz, Ulubey, Sürmene ve Espiye'de memuriyet biçiminde teşkilatlanmıştı (T.V.S., 1322, s. 267-331).

Reji'nin kuruluşunu takiben, tütün üretiminde düşüş meydana geldi. Tütün üreticilerinin bir kısmı tütün üretimindeki düşüşünden dolayı Rusya'ya göç etti. Bu düşüş 1889 yılına kadar devam etti. 1894 yılına gelindiğinde ise Trabzon'daki tütün üretimi rekor düzeye ulaşmıştı. Ancak Reji'nin düşük fiyat vermesi sebebiyle kaçakçılık olaylarında tırmanma görülmüş ve bu sebepten dolayı kolcular ile üretici arasında silahlı çatışmaya kadar varan olaylar meydana gelmişti (Emiroğlu, 1993, s. 34).

Tütün kaçakçıları tütünün nakliyesinde atların yanısıra kiracı denilen kişilerden de faydalanırlardı. Her kiracı, şelek denilen 30-35 kiloluk çuvallar vasıtasıyla tütünü taşırlardı. Tütün kaçakçıları silahlı olup Barhane denilen ekipler halinde faaliyet gösterirlerdi. Bu ekibin başında Barhanebaşı denilen bir reis bulunurdu. Tütünün nakliyesi için genellikle geceleyin dağlık ve sarp yollar tercih edilirdi. Önemli yerleşim yerlerinde daha önce tesbit edilmiş kişiler kafiilelere yardım ederlerdi. Bu yardım daha ziyade tütünün pazarlanması yönündeydi. Yaya olarak yapılan taşımacılıkta en uzun mesafe Bayburt'tu (Bu bilgiler bir sohbet esnasında Akçaabat'ın AKÇAKÖY köyünden Yusuf ÜÇÜNCÜ'den derlenmiştir).

Kaçakçı kafiileleri bugünkü Doğu Anadolu bölgesi topraklarına girerler geçtikleri köylere zorla tütün satarak bir çok fenalıklar yaparlardı (Kara, 1991, s. 53). 1893 tarihli bir belgede bir kaçakçı kafiilesi hakkında bazı bilgiler verilmekte ve "Trabzon Vilayeti dahilinde Akçaabat kazası ahalisinden dört yüz nefer tütün kaçakçıları martini tüfekleriyle silahlı oldukları halde tütün yüklü iki yüz hayvanlarıyla birlikte nahiye merkezi olan Başkale'ye gelerek iki gün orada ikamet edecekleri mahallinden bildirildiği" belirtilmektedir (B.O.A., Y.T.S.H.M.E., No: 70-11). Kaçakçıların Başkale'ye ulaşınca değin konakladıkları diğer yerleşim yerleri arasında Maçka, Bayburt, Erzurum ve Erzincan bulunmaktaydı (Kara, 1991, s. 53, B.O.A., Y.T.S.H.M.E., NO:284-4).

Akçaabat'tan kalkan kaçakçı kafiileleri içinde kaçakçıların yanında çingeneler de bulunmaktaydı. Davul, zurna eşliğinde hareket eden kafiileye yolda bir çok adam katılırdı. Kafiile hükümet konağının yanından geçerken valiliğin önüne bir tutam tütün bırakılarak valiye ve diğer görevlilere gözdağı verilirdi.

Reji'nin ve güvenlik kuvvetlerinin tüm müdahalelerine karşın Trabzon'da tütün kaçakçılığı önlenemiyordu. Hatta Reji, kadınlar vasıtasıyla yapılan tütün kaçakçılığını önlemek amacıyla kadın kolcular görevlendirmişti (Feyz, No: 8, 11 Eylül 1908). Trabzon'daki bu asayişsizlik 1892 yılına kadar devam etti. 1892 yılında Kadri Paşa'nın Trabzon valiliğine atanmasından sonra kaçakçılık olaylarında hayli

azalma görüldü. Kadri Paşa'nın tüm gayretlerine rağmen kaçakçılık tamamiyle ortadan kaldırılamamıştır. 1900 yılında Vali Kadri Paşa'nın Akçaabat kazasına yazmış olduğu bir yazı o dönemdeki tütün kaçakçılığının boyutlarını göstermesi açısından önemlidir: "Bu kaçakçılığın ahvali garibesini biraz daha izah edeyim. Buraya geldiğim sekiz sene müddet zarfında bu adamlara karşı ittihaz edilmedik bir şey kalmadı. Her ne yapılmak lazım ise yapıldı. Tenbih edildi, tekdir edildi. Bazıları müddetlerle hapsedildi. Bir takımı sürüldü. Bir takımı kaçakçılığa giderken tütünleri silahları zaptolundu. Bir takımının hayvanları itlaf olundu. Hatta bir takımı diğerlerine ibret olmak üzere vurdurulup itlaf edildi. Bir takımı tütün ziraatinden men edildi. Bir takımının haneleri zaptiyelerle askerlere konak edildi. Bir takımı yek diğerine müteselsilen kafil edildi. Bunların hiç birisinden zerre kadar faide olmadı. Şu yazılan şeyler bunlar hakkında yapılan muamelelerin onda biridir. Bunlardan başka daha bir çok şeyler yapıldı. Yine asla tesiri görülmedi zannedersen de bundan sonra da yapılacak bir şey kalmadı. Bir yapacak var ise o da dün yazılan tahriratta beyan olunduğu gibi ya umumi birden çoluk çocuk hapislere bırakılmak ve yahut olduğu gibi hepsi de başka kazalara naklihaneye edilmektedir. Bu iki suretin icrası da hal ve maslahata ve belki adalete muvafık değildir. Anın için mevzuubahs olan köylerin tütün mahsülünü bütün serbest bırakmak ve reji idaresinden bir okkasını bile aldırmmamak tedbirlerinden başka yapacak bir şey yoktur" (Yağmurdereli, 1945, s. 12-17).

Bu dönemde meydana gelmiş acı olaylar bugün dahi yöre halkı tarafından anlatılmaktadır. Reji idaresinin dar gelirli halkın sigara ihtiyacını karşılamak maksadıyla bile yaptığı üretime karşı sert müdahalesi halkı devlete karşı soğutmuştur. II. Meşrutiyetin ilanını takip eden dönemde de Reji ile tütün üreticisi arasında çatışma devam etmiştir.

Tablo 7. 1319 Yılında Trabzon Vilayetinde Tütün Üretimi ile İlgili Bazı Bilgileri Gösteren Tablo

Trabzon	Tütün ekimi yapılan arazinin miktarı	Üretilen Tütün	Reji tarafından alınan tütün	İhracat amacıyla tüccarın aldığı tütün
Trabzon	2527	571315	204140	301940
Akçaabat	10499	2408740	491660	1437240
Giresun	213	31022		
Ordu	246	35202		
Tirebolu	59	8350		
Sürmene	5	640		
Rize	15	479		
Toplam	13564	3055792	695805	1739180

Kaynak : T.V.S., 1322, s. 436.

II. Meşrutiyet'in ilanını takiben Trabzon Ziraat Müfettişi Ohannes'in, Trabzon ziraatıyla ilgili olarak hazırlamış olduğu bir lahiya 20. yüzyılın başında Trabzon ziraatinin problemlerini ve bu problemlerin çözümlerini göstermesi bakımından önemlidir. Ohannes'in görüşleri maddeler halinde şöyledir:

1. Ziraatin geliştirilmesi için yapılacak ilk iş asayişin sağlanmasıdır. Herkesin can, mal ve ırzı güvence altına alınırca üretici daha rahat ve güvenle işini yapabilir.

2. Vergilerin yeniden düzenlenmesi özellikle aşar vergisinde indirim yapılması veya aşar yerine arazi vergisinin konulması üreticiye gübrenin önemi anlatılmalı ve uygun gübreleme teknikleri öğretilmeli. Yeniden tapulama uygulamasına gidilmesi ya da ihtiyacı olanlara toprak dağıtılması. İhraç ürünlerinden alınan verginin kaldırılması. Rejiyle

tütün üreticisi arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi yanında tütün üreticilerinin ülkeden ayrılmasına müsaade edilmemelidir.

3. Bölgede demiryollarının inşası ve limanın genişletilmesi.

4. Kazalara varıncaya kadar ziraat odalarının teşkili yanında bu ziraat odalarına destek sağlanması.

5. Tarla kazanmak amacıyla Ormanlar'da yapılan tahribatı durdurmak.

6. Ziraat kuruluşları çok önemli kuruluşlardır. Bunlar ziraatla ilgili deneyler yaparlar, iyi cins tohumlar elde ederler, hayvanların ıslahına çalışırlar. Bu kuruluşlar bir araya gelerek zirai problemlerle ilgili çözümler üretirler. Bu kadar önemli işlevleri olan bu kuruluşları desteklemek amacıyla gerekli kanuni düzenlemelerin yapılması.

7. Her sancakta bir ziraat memuru ve her vilayette bir ziraat müfettişi bulundurulması. Sancaklarda bulunacak memurların hiç olmazsa senenin altı ayı köylerde dolaşarak çalışmalarıyla ilgili raporlar hazırlamaları.

8. Uygun yerlerde senede iki veya üç defa ziraat sergileri açmak. Bundan amaç farklı mevsimlerde üretimi yapılan ürünlerin sergilenebilmesi.

9. Ziraat Odaları'na gelir temin etmek amacıyla özel harçların konulması.

10. Vilayetin uygun bir yerinde bir ziraat okulu açılması buna ilaveten ziraatla ilgilenenlerin eğitilmesi için özel yerlerin tesis edilmesi.

Trabzon Ziraat Müfettişi Ohannes'in 20. yüzyıl başında hazırlamış olduğu bu on maddelik rapor Trabzon Vilayeti'nin ziraatıyla ilgili problemlerin gösterilmesi açısından önemlidir (Trabzon'da Meşveret, 17 Mart 1907).

3.5.5. Hayvancılık

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Trabzon Merkez Sancağı halkının önemli gelir kaynaklarından birisi de hayvancılıktı. Hayvancılık tarımsal faaliyetlerle beraber ticaretten sonra ikinci derecedeki gelir kaynağı durumundaydı. Bölgede tarım yapılabilecek arazinin az olması kırsal kesimde yaşayan halkı hayvancılığa yöneltmişti. Kırsal kesimde yaşayan halkın tamamına yakınının hayvancılıkla bağlantısı bulunmaktaydı. Ancak hayvancılığın çok ilkel

şartlarda yapılması, bu alandan istenilen oranda gelirin alınamamasının en büyük sebebiydi.

Bölgede yapılan hayvancılıkta büyük baş hayvanların yanısıra küçükbaş, hayvanlar da önemli rol oynamaktaydı. Bu hayvanlarda elde edilen ürünler arasında tereyağı, peynir, yapağı, deri, keçi kılı, yumurta ve bal en önemlileriydi.

Tarımla uğraşan yöre halkının önemli geleneklerinden birisi de yaylacılık geleneğiydi. Yazın gelmesiyle beraber köylerde ve sahilde bulunan halk hayvanlarına daha iyi otlaklar bulmak ve dinlenmek amacıyla yaylaya çıkardı (T.V.S., 1320, s. 173). Bu gelenek yöre halkının kültüründe o kadar yerleşmişti ki komşu ülkelerde çalışmak amacıyla bulunan bölge insanı yayla mevsimi geldiği zaman oradaki işlerini geçici olarak bırakırlar ve memleketlerine dönerlerdi.

Şemseddin Sami, Kâmûsü'l-A'lâm'da Trabzon vilayetindeki hayvanlar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Hayvanat-ı ahâlisi takriben 800.000 koyun ve keçi ile 50.000 beygir ve 40.000 sığırdan ibaretdir. Hayvanat-ı vahşiyesi ayı, domuz, geyik, karaca, tilki, tavşan, kurt ve saire ile tuyûru envaından ibaretdir. Sevahilinde ve ale'l-husûs nefis-i Trabzon ile Lazistan Sancakları sahillerinde balık pek çok olup, gerek yemek için ve gerek yağları için külliyetle sayd ve bir hayli mikdarı tuzlatılarak ve kurutularak ihraç olunur. Hele hamsi balığı bazan o kadar çok çıkar ki çürüyüp, gübre yerini tutmak için tarlalara dökülür. Arıları da çok olup, senevi 450.000 kilo kadar bal çıkar" (Ş. Sami, 1311, s. 3005-1008).

Trabzon Merkez Sancağı'na bağlı kazalarda, üretilen hayvansal ürünlerin başında tereyağı gelmekteydi. Hemen hemen bütün kazalarda üretimi yapılan tereyağına Osmanlı ülkesinde büyük bir rağbet vardı.

20. yüzyılın başında Trabzon vilayetinde üretimi yapılan başlıca hayvansal ürünler ve üretim miktarları şöyleydi: "Mahsulat-ı Hayvaniye: Bu mahsulatın mikdarıyla enva'i atide ira-i olunur: 240.460.140 kıyye süd, 620.693 kıyye peynir, 10.517.603 kıyye tereyağı, 292.800 kıyye gün, 65.500 keçi kılı, 1.504 kıyye tiftik, 134.203 adet koyun ve keçi derisi, 24.392 adet sığır derisi, 3.035.360

adet yumurta, 340 kıyye kaza ve 21.050 adet arı kovanları mevcut olup hasıl olan bal 165.000 kıyye balmumu, 21.455 kıyyeden ibarettir. Tereyağı: Yukarıda gördüğümüz vecihle hayvanat, noksane-i tagdiden cüz-i hasılat verirler. Vilayat-ı Osmaniye'nin sairlerinde mevcut olan çiftliklere (?) bu vilayette arazi bulunmadığından ziraatin az miktarda istihsal ettiği süt ve yağ sarfiyat-ı mahalliyeye tekabül etmektedir.

Vilayetin yağ ihracatı zannolunduğu kadar olmayup İstanbul'a senevi 350 ile 300 bin kilogram yağ sevkeder. İstanbul'da istihlak olunmak üzere dahilden bir hayli miktarda peynir gönderilir. Meşhur cinsleri: Yerli peynir, öğme peynir, minzi peyniri. Bu ihracat 50.000 kilograma tecavüz etmez" (A. Hayri, 1328, s. 54-55).

3.5.5.1. Balıkçılık

Balıkçılık Trabzon Merkez Sancağı'nın sahil kesiminde yaşayan insanlar için en önemli geçim kaynaklarından birini oluşturmaktaydı. Bölgedeki topraklarda yapılan ziraatin yöre halkının ihtiyaçlarına cevap veremeyecek durumda olması balıkçılığı ön plana çıkarmıştı.

Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethini takiben Trabzon şehri için konulmuş kanunnamelerde her balık çeşidinden ayrı ayrı öşr alınmasının belirtilmesi şehirde balıkçılığın gelişmiş olduğunu gösterir (Tekindağ, 1974, s. 470). Farklı dönemlerde Trabzon'u ziyaret eden seyyahlar, Trabzon'daki balıkçılık faaliyetlerinden bahsetmektedirler. Trabzon Merkez Sancağı'nda en fazla avlanan balık hamsi idi. Hamsi'nin yöre insanının hayatında önemli bir yeri vardır. Bölge kültüründe hamsi ile ilgili motiflerin çokluğu bu balığın önemini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Bölge halkının hamsiden sonra en fazla avladığı balık, yunus balığıdır (T.V.S., 1320, s. 72). Bu balık balık yağı elde etmek amacıyla avlanır (Ş. Sami, 1311, s. 3005-3008). Balık yağları yörede çeşitli işlerde kullanılmakta olup en fazla kullanım alanı ise lambalarda yakıt olarak kullanılmasıdır. Yunus balığı en fazla Akçakale ve Sürmene'de avlanır. Avlanan her balıktan 2-3 batman yağ elde edilir. Batmanı 12 guruşa kadar çıkmaktadır. 1911 senesindeki Trabzon Limanı'ndan yapılan balıkyağı ihracatı 224.100 kilogram olup 1910 senesine oranla

86.199 kilogram eksiktir. İhracat yapılan başlıca ülkeler, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, İtalya ve Fransa'dır. Fransa'ya yapılan balık yağı ihracatı 20. yüzyılın ilk on yılında büyük ölçüde düşüş göstermiştir (A. Hayri, 1328, s. 60).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Trabzon Merkez Sancağı'ndaki tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen gelirin bölge halkının ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu görülmektedir. Bu sonuçta en büyük etken tarım yapılabilecek arazinin azlığı yanında tarım ve hayvancılığın ilkel yöntemlerle yapılıyor oluşuydu.

3.6. Madenler

Trabzon Merkez Sancağı madencilik yönünden zengin değildir. Fakat bakır, gümüş, demir, manganez ve kurşun rezervlerine sahip olan madenlerin bölgede uzun yıllar işletildiği bilinmektedir. Bölge insanının madencilığe dayanan el sanatlarında ilerlemiş olması bunun en güzel örneğiydi.

Tablo 8 1902-1906 Yılları Arasında Trabzon Vilayetinde Bulunan Maden ve Taş Ocaklarının Gelirleri

YILLAR	KURUŞ
1902	21.684
1903	64.573
1904	38.540
1905	3.041
1906	3.445

Kaynak : 1323 Tarihli Maden İstatistiği, 1325, s. 244-245.

Tablo 9. 19. Yüzyılın Başında Trabzon Merkez Sancağında Bulunan Madenler ve Bulundukları Yerler

Sancağı	Kazası	Nahiyesi	Mevkii	Madenin Cinsi
Trabzon	Giresun	Piraziz	Abdalsuyu	Manganez
Trabzon	Ordu	Ebu'l-hayr	Yakacık ve Caganoz	Bakırla karışık simli kurşun
Trabzon	Tirebolu-Görece	—	Sade küre	Bakır-simli kurşun
Trabzon	Tirebolu-Görece	Akköy	—	Bakır-simli kurşun
Trabzon	Tirebolu-Görece	Akköy	Kızılkaya	Bakır ve simli kurşunla karışık bakır
Trabzon	Tirebolu-Görece	Akköy	Karayürek	Bakır ve simli kurşunla karışık bakır
Trabzon	Sürmene	Yanbolu Deresi	Pirhi köyü	Manganez
Trabzon	Görece	—	İseli	Bakır
Trabzon	—	Maçka	—	Simli kurşun
Trabzon	Of	—	—	Simli kurşun

Kaynak : B.O.A., İmtiyaz Defteri, No:4, s. 174, s. 218, 1323 Tarihli Maden İstatistiği, 1325, s. 44-46.

3.6.1. Maden Suları

Trabzon Merkez Sancağı'nda çeşitli mevkilerde maden sularıyla şifalı sular bulunmaktaydı. Bunların en önemlisi Kisarna maden suyudur. 1907 yılında bu maden suyunun işleticisi Osmanlı tebasından Sabri Bey adında biriydi. Kisarna maden suyunun sertliği 10 derecedir

(1323 Maden İstatistiği, 1325, s. 190-191, Hayri, 1328, s. 43). Kisarna maden suyundan ayrı olarak Trabzon Merkez Sancağı'nda Yomra, Ünye, Sürmene kazalarında maden suları bulunmaktaydı. Ayrıca Ordu kazasının Bolaman ve Hapisman (Gölköy) nahiyelerinde romatizma ve cilt hastalıklarına iyi gelen şifalı sular bulunmaktaydı (1323 Maden İstatistiği, 1325, s. 228-229; B.O.A., Meclis-i mahsus No: 5421).

Tablo 10. 1902-1906 Yılları Arasında Trabzon Vilayetinde Çıkartılan Bazı Madenlerin Üretim Oranları ile Bu Madenlerden Elde Edilen Gelirler

Madenin İsmi	Yılı	Kilosu	Değeri
Çinko	1902	641	96.196 kuruş
	1903	500	146.167 kuruş
	1904	—	50.274 kuruş
	1905	462	12.752 kuruş
	1906	673	40.969 kuruş
	1907	789	9115 kuruş
Bakır	1902	250	250 kuruş
	1905	462	12.752 kuruş
	1906	673	40.969 kuruş
	1907	789	9115 kuruş
Simli kurşun	1907	222	54.022 kuruş

Kaynak : 1323 Tarihli Maden İstatistiği, 1325, s. 112-113.

SONUÇ

Bizi bu çalışmaya yönelten sebeplerin başında köklü bir geçmişe sahip olan Trabzon şehrinin tarihi ile ilgili çalışmaların sayısının azlığı yanında, mevcut çalışmaların birçoğunun orijinal kaynaklara dayalı olarak yazılmamış olması en büyük etkindir. Bu sebepe 1881-1908 döneminde Trabzon Sancağı adlı araştırmada elden geldiğince orijinal kaynaklardan yararlanılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Osmanlı tarihi ile ilgili en fazla belgenin bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki ilgili tasnifleri yanında Devlet Salnameleri ile Trabzon Vilayet Salnameleri bizim için temel kaynaklar olmuşlardır.

1881-1908 Yılları arasında Trabzon Sancağının idare, ekonomik ve eğitim yapısını incelemeye çalıştığımız araştırmamızda, elde ettiğimiz yeni bilgilerle bu dönem Trabzon tarihini aydınlatmaya çalıştık. Trabzon, Osmanlı Devleti'nin önde gelen vilayetleri arasında yer alıyordu. Şehrin önemli ticari canlılığının yanı sıra, kültür ve eğitim merkezi olmasından kaynaklanıyordu.

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bunalımlar tüm ülke genelinde kendini hissettirdi. Devlet otoritesinin zayıflaması Anadolu'daki vilayetlerde kendisini nüfuzlu kimselerin isyanları şeklinde gösterdi. İsyanların çıktığı şehirlerden biri de Trabzon'du. Bu dönemde Trabzon'da bulunan Devlet görevlileri asayiş ve düzeni sağlamakta hayli zorlanmaktaydılar. Bu sebeple Trabzon'da bulunan valiler, görevlerinden ayrılmak için ellerinden geleni yaparken, bu göreve tayin olunanlar ise Trabzon'a gitmemenin yollarını arıyorlardı.

İnceleme konumuz olan 1881-1908 yılları arasında Trabzon Valiliği'nde 9 vali görev yapmıştı. Bu valiler içinde en dikkate değer olan

1892-1902 yılları arasında Trabzon Valiliği görevinde bulunan Kadri Bey'dir. Kadri Bey, bu göreve atanmadan önce önemli görevlerde bulunmuş ve başarılı bir bürokratin 1892 yılında Trabzon'a vali olarak tayin edilmesi şehrin içinde bulunduğu kargaşalığın en önemli göstergelerinden biriydi. Türk bürokrasi tarihinin en önemli göstergelerinden biriydi. Türk bürokrasi tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Kadri Bey, kendine özgü çalışmalarıyla ve zaman zaman da kanunların dışına çıkarak yaptığı icraatlarıyla Trabzon'da düzen ve asayiş sağladı. Eşkiyaları jandarmalıkla, tütün kaçakçıları da kolculukla görevlendirerek düzeni sağlaması onun idarecilik kabiliyetinin en güzel göstergesi idi.

İnceleme dönemimiz içinde Trabzon'da başarılı çalışmalar yapan valiler arasında Sırrı Paşa ile Ali Bey de gösterilebilir. Özellikle Sırrı Paşa, Trabzon'da müslüman ahaliye hitap edebilecek bir lisenin bulunmadığını görüş ve Trabzon Lisesinin inşası çalışmalarını başlatmıştı. Ali Bey ise valiliği döneminde Trabzon'da kültürel faaliyetlere büyük önem vermiş ve şehirde tiyatro çalışmalarını teşvik ederek bu çalışmalara bizzat iştirak etmişti.

Trabzon, eğitim ve kültür faaliyetleri açısından da Anadolu'da önde gelen yerleşim alanlarından biriydi. Fethi takiben hemen kurulmaya başlayan medreselerle, sıbyan mektepleri uzun süre Trabzon'da önemli görevler üstlenmişlerdi. 19. Yüzyıla beraber bu kurumlara düştiyelerle idadilerin katılmasıyla Trabzon, eğitim ve öğretim alanındaki aktif konumunu devam ettirdi. Özellikle Trabzon Lisesi, açılışını takiben kaliteli eğitim ve öğretim çalışmaları sonucu yetiştirdiği öğrencileriyle Osmanlı Devleti'nde haklı bir şöhrete sahip olmuştu.

19. Yüzyıl boyunca Trabzon'un önemli bir özelliği de Osmanlı Devleti'ndeki uluslararası ticaret merkezlerinden biri olmasıydı. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasının imzalanmasından sonra yabancı devletlerin Karadeniz'e girmesi ve İran transit mallarının Trabzon'dan

taşınmaya başlanması Trabzon'u canlı bir ticaret merkezi haline getirdi. 19. Yüzyılın ikinci yarısında 14 sigorta şirketi ile 9 konsoloslüğünün Trabzon'da bulunuyor olması şehrin ekonomik ve siyasi önemini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Trabzon Limanı, İran'a yönelik ticari faaliyetlerin yanı sıra Trabzon'da üretimi yapılan maddelerin de ihracatında önemli rol oynamaktaydı. 20. Yüzyıla doğru Rusya'nın İran transit ticaretini kendi toprakları vasıtasıyla yaptırmak amacıyla başlatmış olduğu projeler sonuç vermiş ve İran transit ticaretinin büyük çoğunluğu Rus topraklarına kaymıştı. Bu durum Trabzon ticaretinin eskiye oranla hayli azalmasına sebep oldu.

20. Yüzyılın ilk yıllarında Trabzon, eski ekonomik canlılığını kaybetmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin önde gelen vilayetleri arasında yer alıyordu.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

A. ARŞİV MALZEMELERİ

(Belge Numaraları Metin İçinde Gösterilmiştir)

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Dahiliye.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Maliye.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Şurayı Devlet.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Meclisi Mahsus.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Orman ve Maadin.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Defter-i Hakani.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Ticaret ve Nafia.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Hususi.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Askeri.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Rüsumat.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Maarif.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi Yıldız Esas Evrakı.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrakı.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi Cevdet Nafia.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İrade-i Meclisi Vala.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi Meclisi Vükela Mazbataları.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi Kilise Defterleri.

Başbakanlık Osmanlık Arşivi İmtiyaz Defterleri.

B. SÜRELİ YAYINLAR

1263 Yılı Osmanlı Devleti Salnamesi

1266 Yılı Osmanlı Devleti Salnamesi

1271 Yılı Osmanlı Devleti Salnamesi

1286 Yılı Osmanlı Devleti Salnamesi

1286 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1287 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1295 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1298 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1305 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1309 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1316 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1318 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1319 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1320 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1321 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

1322 Yılı Trabzon Vilayet Salnamesi

Trabzon Vilayet Gazetesi

Trabzon'da Meşveret Gazetesi

İstikbal Gazetesi

Akşam Gazetesi

Feyiz Gazetesi

İnan Dergisi

Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi
 Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi
 Yurt Ansiklopedisi
 C. KİTAPLAR

Abdülvahab, H., İktisadi Trabzon (İktisa-i Nokta-i Nazardan Trabzon'un Vaziyeti Hazıresi ve İstikbali), Trabzon, Mirkoviç Matbaası, 1329.

Akbulut, Ö., Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Trabzon Valileri, Trabzon, C.I, İstiklal Matbaası, 1995.

Akdağ M., Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1243-1453), İstanbul, Cem Yayınevi, 1995.

Akyüz, Y., Türk Eğitim Tarihi, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1989.

Albayrak, H., Tarih İçinde Trabzon Lisesi, Trabzon Kuzey Matbaacılık, 1987.

Albayrak, H., Kuruluşunun 100. Yılında Cudi Bey İlkokulu, Trabzon, Erol Ofset, 1988.

Aytekin, H., İttihat ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi, Ankara, Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Matbaası, 1991.

Bıjışkyan, P. M., Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası (1818-1819), İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.

Bilgin, M., Sürmene Tarihi, İstanbul Damla Ofset, 1985.

Bryer, A. Winfield. D., The Byzantine Monuments And Topography of The Pontos, Washington DC., C.2, 1985.

Cuinet., Vital, La Tuquie d'Asie, Paris, C.I, 1892.

Çadırıcı, M., Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Çapa, M., Pontus Meselesi Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.

Deyrolle, Theophile., 1869'da Trabzon'dan Erzurum'a İstanbul, (Çev: Reşad Ekrem Koçu),

Engels, M., Doğu Sorunu (Türkiye), Ankara, I. Baskı, Çev: Yurdakul Fidancı, 1977.

Evliya Çelebi., Seyahatname, İstanbul Üçdal Neşriyat, 1969.

Goloğlu, M., Fetihten Kurtuluşa Kadar Trabzon Tarihi, Ankara, Kalite Matbaası, 1975.

Kara, İ., Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım, İletişim Yayınları, 1991.

Karaca, A., Anadolu Islahatı ve Şakir Paşa, (1838-1898), İstanbul, Eren Yayınları, 1993.

Karadenizli, K., Trabzon Tarihi, Ankara, 1954.

Karal, E. Z., Osmanlı Tarihi, Ankara, C.6, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.

Karpuz, H., Trabzon, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Kıray, E., Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1993.

Kodaman, B., Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Lermioğlu, M., Akçaabat Tarihi, İstanbul, I. Baskı, Kardeşler Matbaası, 1949.

Lowry, H. W., Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1977.

Maden İstatistiği, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi, İstanbul, Mahmut Bey Matbaası, 1325.

Ortaylı, İ., Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetimler Geleneği, İstanbul Gül Matbaası, 1985.

Özkaya, Y., Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık, Ankara, I. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1977.

Pakalın, M. Z., Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, C.II-III, Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Peker, K., İşte İktisadi Trabzon ve Fındık, Giresun, Yeşil Giresun Matbaası, 1945.

Sırrı Paşa., Mektubat-ı Sırrı Paşa, İstanbul, 1316.

Sümer, F., Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul, Ana Yayınları, 1980.

Şakir, Şevket, Trabzon Tarihi, İstanbul, Ümran Matbaası, 1294.

Şemseddin, Sami, Kamüsü'l A'lam, İstanbul, C.4, 1311.

Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1971.

Unat, F.R., İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Uras, E., Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, Bölge Yayınları, 1976.

Uzunçarşılı, İ. H., Osmanlı Tarihi, C.II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Yavi, E., Antik Çağdan Günümüze Karadeniz Ekonomisi, Ankara, 1984.

Yerasimos, S., Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, İstanbul, Çev. Babür Kuzucu, 1980.

D. MAKALELER

Aktepe, M. M., "Tuzcuoğulları İsyanı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 5, İstanbul, 1952. s:21-52.

Bilgin, M., "Fetihten Sonra Trabzon Sancağı Üzerine Bazı Gözlemler", Türk Yurdu, Ankara, Aralık 1991, s:52-55.

Bryer, A., "Ruyal Society in The Empire of Trebizen", Communication Given of Byzantine Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford, 7th September, 1966, s:152-160.

Çadırcı, M., "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesi'nde Uygulaması", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, Eser Matbaası, 1988, s:191-199.

Çadırcı, M., "Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim" (1826-1839), Belleten, Ankara, Cilt I, Aralık 1987, S.1215-1240.

Emiroğlu, K., "Trabzon'da İkinci Meşrutiyet'le Tütün Rejisiyle Mücadele", Trabzon, Sayı 7, İstanbul, 1994, s:34-46.

Emiroğlu, K., "Tebriiz Trabzon Ticareti (1830-1900)", Trabzon, istanbul, 1993, s:80-84.

Gökbilgin, M.T., "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten*, XXVI, Ankara, 1962. s:293-337.

Gürsel, S., "1838 Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985, s:678-690.

Issaji, C., "The Tebriz-Trabzon Trade 1830-1900 Rice And Decline Of it Route", International Journal of Middle Eastern Studies, C.1, 1970.

Kocabaşoğlu, U., "Amerikan Okulları", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1985, s:495-500.

Koçak, N., "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İstanbul, 1985, s:485-494.

Kökten, İ. K., "Anadolu'nun Prehistorik Yerleşim Yerlerinin Dağılımı Üzerine Bir Araştırma", Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.X, Ankara, 1952.

Kütükoğlu, M. S., "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, Eser Matbaası, 1988, s:97-133., s:167-207.

Odabaşıoğlu, C., "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", Çağı Yakalayan Osmanlı, İslam, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1995.

Ortaylı, İ., "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.II, s:467-472.

Öztürk, Y., "XIII. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Ticareti" Türk Danyası Araştırmaları, İstanbul, sayı 97, Ağustos, 1995, S.113-135.

Pamuk, Ş., "XIX. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1985, s:653-665.

Safran, M., "Tarih Boyunca Karadeniz Limanları", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, Eser Matbaası, 1988, s:455-459.

Sakaoğlu, A., "Eğitim Tartışmaları", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İstanbul, 1985, s:478-484.

Tanör, B., "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1985, S.10-26.

Tekindağ, M.C.S., "Trabzon", İslam Ansiklopedisi, C.12/1. İstanbul, 1974, s:445-457.

Turan, Ş., "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun, Eser Matbaası, 1988, s:447-459.

Turgay, A. Ü., "Trabzon", Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1814), Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, Trafik Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s:45-74.

Uçarol, R., "Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1839'a kadar Osmanlı İmparatorluğu", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.XI, İstanbul, s:179-199.

Uraz, M., "Trabzon Kültür Hayatı", İstanbul, Hamsi Dergisi, 24 Şubat 1957, s:12-22.

Yağmurdereli, N., "Trabzon Valileri", İnan, Trabzon, Sayı 17, Mart 1945, s:12-17.

Yerasimos, S., "La Communauté Grecque De Trabzon Au XIXe Siècle", VII. Ciepó Sempozyumu'nda Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s:241-267.

Yolalıcı, M.E., "Maarif Salnameleri"ne Göre; Trabzon Vilayeti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", D.T.A.M., Ankara, sayı 5, 1995, s.:434-473.

ÖZGEÇMİŞ

İsmail Hakkı Demircioğlu, 1969 yılında, Trabzon ilinin Of ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Trabzon'un Hayrat ilçesinde tamamladı. 1988 yılında Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girip, 1992 yılında mezun oldu. Aynı yıl Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans programına girdi. Halen Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü'nde Araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

